

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ**

**Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ**

**АЛТЫН ОРДАНЫҢ 750 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН «АЛТЫН
ОРДАДАН ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ДЕЙІН: МЕМЛЕКЕТТІЛІК
ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты Халықаралық ғылыми-практикалық онлайн-конференция**

Іс-шара онлайн-режимде Zoom платформасы негізінде өтті
(идентификатор: 853 6764 6875, пароль: 011588)

Конференция материалдары

*Международная научно-практическая онлайн-конференция на тему
«ОТ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ ДО КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: ПРОБЛЕМЫ
ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ТРАДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ»,
посвященной празднованию 750-летия Золотой Орды*

Мероприятие проводилось в онлайн-режиме на платформе программы
Zoom (идентификатор: 853 6764 6875, пароль: 011588)

Материалы конференции

24 қыркүйек 2020 ж.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ**

**Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ**

Алматы 2020

УДК
ББК

*Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология
Институтының Ғылыми кеңесі ұсынған*

Редакция алқасы:

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры тарих ғылымдарының докторы, профессор **З.Е. Қабылдинов**, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент **Е.М. Уәкенов**, аға ғылыми қызметкер, PhD докторант **А.Д. Арепова**, аға лаборант **Нурманова А.***

Алтын Орданың 750 жылдығына арналған «Алтын Ордадан қазақ хандығына дейін: мемлекеттілік дәстүрлерінің сабақтастығы мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн-конференция материалдары. – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, 2020. – 87 б.

ISBN

Бұл ғылыми жинаққа конференцияға қатысушылардың Жошы ұлысы (Алтын Орда) тарихының өзекті мәселелеріне арналған мақалалары топтастырылды.

УДК
ББК

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТжЭИ, 2020

Қ. 05. 7076 / 01-11/170 ш

**ҚР ҰҒА КОРРЕСПОНДЕНТ-МҮШЕСІ, САХСИ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ
ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР А.Қ.БИЖАНОВТЫҢ
«Алтын Орданың Қазақ мәдениетіне дейінгі мемлекеттік басқаруының
саясатнамасы мен мемлекеттік саясаты Республикалық ғылыми-практикалық
конференция жұмысына қатысушыларға арналған**

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ

ҚҰРМЕТТІ ОРНТІЕСТЕР!

Қазіргі тарихи кезеңдегі елімізде парламенті жүзеге асырылып жатқан рухани жаңғыру процесінің негізгі мәселелерінің бірі ретінде ұлттық эволюциясындағы ежелгі тарихи замандары ғылым сараптаудан өткізу керек. Мемлекет басшысы Қ.Ж.Қ.Төкебаевтың биыл Ұлық Ұлыстан, яғни Алтын Орданың 750 жылдығын мерекелеу туралы тарихи маңызы отандасарымыздың тарихи санасы мен ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын атап өтуіміз керек. Бірлығы Алтын Орта жерінің үлкен бөлігі қазіргі тауеңдегі Қазақстан территориясында жатқандықтан, оның үстіне Алтын Орта әскерінің басым бөлігі кейінірек қазақ халқының құрамына кірген түркі тайпаларының құралған еді. Алтын Орта оң тарихи кезеңінде Орталық Азиядағы ең мықты мемлекеттердің бірі болды. Шығыстың арпағы жаңа мемлекеттерінің пайда болуына себепкер болды. Міне сондықтан бүгінгі көпбаланың барлығында осы тарихи оқиғаның қырамын сырың, ұлттың өмісін объективті сипаттау ғылыми зерттеудің маңыздылығы қазіргі заман үшін де, болашақ ұрпаққа барынша жоғары.

Алтын Орданың күшеюінен себепкер болған факторлардың қатарына әр түрлі деңгейдегі өкілдеріне деген төсдерінің қатынасты болуы. Конференциялардың өзара сұхбаттың үлгісі сонғы түркі тайпалары арасында қалыптасқан байқалма. Қазақтардың этногенетикалық кодтың негізі, мәдени артефактінің векторы ретінде қызылған әлеуметтік феномен басқа мәдениеттерге, басқа дәлдерге деген үлкен тәуелділік білдірудің нәтижелері. Алтын Орта заманында басқарушы биліктің арқасында қалыптасқан бейбітшілік. Сонымен бірге Алтын Орта заманында Еділ-Жайықтан бастап Сарыарқаға дейін 100-ден аса қалалардың салынуы және олардың орта ғасырларда маңызды рөл

000953

атқарып, Еуразиялық кеңістікте ерекше түркілік мәдениеттің орлеуіне себепкер болғанын ешқашан ұмытпауға болмайды. Мына осындай саяси-әлеуметтік жағдай XV ғасырда Қазақ хандығының құрылуына ұласты. Шығыс ұрпағы Керей мен Жәнібектердің Шығу бойында күрделі шайқас сұлталдығының қазіргі заманда әлемнің картасында 9-дан артық аймақты қамтытынын сезінген істеді. Сөйтіп, Алтын Орта заманында қалыптасқан көптеген рухани және мәдени құндылықтар қазақ этносының руханиятына біртұтас үйлесімді түрде ауысты. Сондықтан қазақ халқының тарихына түркілік кеңістік, оның ішінде Алтын Орта дәуірін алып тастау мүмкін емес. Мәселе мынада: өткен тарихқа сәтті барынша нақты және нышымдылықпен тарихи сипаттама беріп, ғылыми зерттеулер жасауымыз керек екені белгілі. Оған еліміздегі мамандардың зияткерлік күші жеткілі.

ҚР ҒҒМ ҒК ШШ.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология институты» елімізде көпбалық ғылымдар арасында өзіндік лайықты орны анықталған, көп жылдық тарихы бар іргелі ғылыми мекеме. Тәуелсіздік жылдары қазақ халқының ұлттық келбетін, азаматтардың тарихи және саяси санасын қалыптастыруда, елде қалыптасқан ұлт тарихы мен қыттық дәстүрлерді арқаулауға шақыруда, «Ұлы Дала Елінің» кеменгер ойшылдары мен тарихи тұңғаларын бүкіл әлемге дәл еткілуде, олардың бай рухани және мәдени қазынасын әлемдік ортамен ұлестіру бағытында қыруар шаруалар атқарып келе жатқаны белгілі.

Конференция тақырыбы аяқымда еліміздегі гуманитарлық заманауи үздікшілік және қолданбалы проблемалардың топтамасының сыңай тұрғыдан қарастырылуы зияткерлік кеңестігіміздің тарихи санамыздың қалыптасуына жаңа-жаңа нықталудың маңызы зор. Қазіргі таңдағы ғылым мен білім саласындағы зерттеушілерге еліміздің руханиятының болашағын зерттеу бойынша болашақта көптеген істер күтіп тұрғаны белгілі. Олардың осы салалардағы қажарлы және тиянықты еңбектерінің еліміздің рухани сыйағта өркендетіспәйре түсетіні анық.

Құрметті орнтіестер!

Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның жұмыстарына үлкен табыстар тілей отырып, алдағы уақытта еліміздің қазіргі рухани және зияткерлік өлеміне, гуманитарлық ғылымына жаңа және қызықты нығажелеріңізді, жаңалықтарыңызды үнемі алып келе берудіңізге тілектеспім!

Құрметпен,
ҚР ҒҒМ ҒК Философия, самбаттау
және динату институтының директоры

А. Бижанов

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Қабылдинов З.Е.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және
этнология институтының директоры,
т.ғ.д., профессор.*

КІРІСПЕ СӨЗ

Мемлекет басшысы Қ.Қ. Тоқаевтың Алтын Орданың 750 жылдығын мерекелеу туралы тарихи шешімі Қазақстан азаматтарының санасы мен ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды мәдени-өркениеттік маңызды екені белгілі. Алтын Орда жерінің басым бөлігі қазіргі Қазақстан аумағына мирасқа қалды. Алтын Орда әскерінің негізгі бөлігі кейінірек қазақ халқының құрамына кірген түрік тайпаларынан тұрды. Осы кезеңдегі билеушілердің көбі біздің еліміздің аумағында жерленген, Жошы хан мазары да еліміздің орталығында жатыр. Сарайшықта Алтын Орда мен Қазақ хандығының бірқатар хандары мен сұлтандары жерленген. Шыңғыс ұрпақтары Ұлы дала аумағын ұзақ уақыт биледі. Жошы хан ұрпақтары Еуразияның орталық территорияларында көп таралған. Осыдан 750 жыл бұрын қазіргі Қазақстан аумағында Талас өзенінің жағасында Жошы, Шағатай және Үгедей ұлыстарынан шыққан Шыңғыс ұрпақтарының, түрік-моңғол ақсүйектерінің ірі құрылтайы өтті, онда осы ұлыс билеушілері барлық моңғол иеліктерінің ұлы қағаны Құбылайдан тәуелсіздік алды.

Алтын Орда ұлттық тарихымызбен тікелей байланысты: ол Қазақстан аумағында пайда болып жалғасын тапқан мемлекеттіліктің мыңжылдық дәстүрінің негізіне айналды. Қазақ хандары – Алтын Орда деп аталатын Еуразиялық державаны құрған Жошы ханның тікелей ұрпақтары. Дәл осы қазақ даласы ғасырлар бойы Алтын Орда мемлекеттілігі мен өркениетінің дәстүрлерін сақтап келді. Қазақстан аумағында мемлекеттілікті қалыптастырған Шыңғыс ұрпақтары династиясының тарихы Еуразия халықтарының тағдыры мен рөлін айқындап берді.

Конференцияны өткізу барысында кейінгі орта ғасыр кезеңіндегі әлемдік және отандық тарихтағы «ақтаңдақтардың» орнын толтыратын іргелі де маңызды теориялық және практикалық мәселелер талқыланады. Конференция жұмысына белгілі отандық және шетелдік ғалымдар, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері, сондай-ақ тәуелсіз Қазақстан жылдарында туған жас ғалымдар қатысады, бұл өз кезегінде ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың символы іспеттес.

КАЗАХСТАН И ВЕЛИКИЙ УЛУС: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Проблемы средневековой истории Казахстана в последние десятилетия стали объектом пристального внимания общества. Это связано с активизацией политики формирования исторического сознания, конструирования и реконструирования исторической памяти и связанное с этим возрастание интереса к таким сюжетам как возникновение Казахского ханства и Улуг Улус (Золотая орда). Вместе с тем, резкий рост интереса к проблематике привел к вовлечению в процесс обсуждения огромного количества авторов, не являющихся специалистами-медиевистами, что нередко снижает общий теоретический и методологический уровень анализа проблем.

Существует и такой фактор, как конфликт исторических концепций, связанный с формированием национальных исторических школ, формированием новой национальной идентичности в новых независимых государствах. Вопрос формирования этнической территории тесно переплетается с геополитическими проблемами. Получившие в последние десятилетия широкое распространение конструктивистские взгляды на формирование идентичности приводят к активным попыткам формирования новых вариантов конструирования исторической памяти в политических целях, как способа легитимации политических ситуаций и решений. В этой связи, особый интерес вызывают вопросы соотношения исторической памяти и репрезентации истории в современной историографии.

Интерес казахстанской политической элиты к средневековой истории, проявившийся в инициировании К-Ж.Токаевым празднования 750-летия Золотой орды на государственном уровне [1], отнюдь не был спонтанным. Проблема политической и этнической преемственности казахов и Золотой Орды (Улуг Улуса) и прямая связь современных тюркоязычных народов, населяющих регион с Великим Улусом достаточно давно стала предметом пристального внимания исследователей. Учитывая рост интереса не только общественности, но и истеблишмента к средневековой истории казахстанских степей и естественный запрос на легитимацию национальной государственности, в 2013 году казахстанский политолог Т.Козырев предложил «концептуализировать Казахстан как наследника Золотой Орды» [2, с.25]. В 2015 году Ж.Сабитов отметил, что «современным Казахстанским медиевистам не стоит следовать за морально устаревшей традицией ... и начать воспринимать Золотую орду как государство, имеющее непосредственное отношение к средневековой истории Казахстана» [3, с.848].

Вместе с тем следует признать, что в части научного сообщества эти устремления встречают определённый скепсис. Многие исследователи

считают все эти усилия процессом формирования «национального исторического мифа», вызванные претензиями новых независимых государств на некое «политическое наследство», доставшееся от вымышленных «великих предков». Так, известный российский этнолог В.Шнирельман считает наличие концепта устойчивости и преемственности культурной традиции и функциональной взаимозависимости различных групп внутри данной культуры признаком этноцентрического мифа, безусловно относимого им к псевдонаучному продукту [4, с.20-21]. Попытки казахстанских исследователей обозначить прямую преемственность казахов с Великим Улусом встречают обвинения в попытках «этнической приватизации» культурно-исторического достояния всех тюркоязычных народов Евразии» (см.: Грозин, 2010, с.112; Масанов, 2007) [5, 6].

Историческая память казахов. Историческая память избирательна, она делает акцент на отдельные исторические события, игнорируя другие или гиперболизируя какие-то моменты исторического прошлого. Современные авторы понимают под историческим сознанием «совокупность идей, взглядов, представлений, чувств, настроений, отражающих восприятие и оценку прошлого во всем его многообразии» [7. с.3]. Историческая память при этом определяется как «сфокусированное сознание, отражающее особую значимость информации о прошлом в тесной связи с настоящим и будущим» [7. с.5]. Как социальное явление, историческая память относительно легко поддается конструированию и деконструкции.

Говоря об исторической памяти казахов необходимо четко различать два независимых культурно-хронологических пласта. Во-первых, это традиционная историческая память, не испытавшая влияние западной историографической традиции. Она зафиксирована в нарративе русских исследователей 19 века (Спасский, Левшин, Красовский), казахских авторов конца 19 – начала 20 века (Шакарим, Курбангали Халид, Нуржан Наушабаев), ряде других письменных источников (сибирские летописи, восточные рукописи, записи шежире).

Анализ всех этих материалов показывает, что историческая память казахов четко фиксирует этническую преемственность между населением Улуг Улуса, постордынских государств региона, в частности, Сибирским ханством, и казахами. Эта преемственность не может быть объявлена результатом сознательного конструирования «исторического мифа», т.к. предания возникли в «донаучную» эпоху, не связаны или связаны в небольшой степени с деятельностью этнических элит, способных использовать средства литературного языка, национальной литературы и прессы, музеев, географических карт, возможности системы образования для манипулирования символами, воздействующими на сознание людей [8].

Во-вторых, это современное историческое сознание, сформированное под влиянием российской и советской образовательной системы и массовой культуры. Оно характеризуется формированием негативного образа как кочевников в целом, так и Золотой орды в частности. Очевидно, что современное историческое сознание, интересное само по себе как социальный феномен, не может быть привлечено к изучению проблемы

преемственности Великого Улуса и современных казахов, так как является результатом деконструкции традиционного исторического сознания.

Репрезентация казахов как наследников Великого Улуса. В дореволюционном российском интеллектуальном поле господствовало представление о прямой исторической преемственности казахов с Великим Улусом. Это представление было основано, прежде всего, на исторической памяти самих казахов, отраженной в записанных российскими исследователями исторических преданиях. И.Казанцев в своем «Описании киргиз-кайсака» описывая происхождение казахов, прямо связывает их с населением степей эпохи Чингисхана и отмечает, что «в настоящее время киргиз-кайсаки (казахи – авт.) обитают на том же пространстве луговых мест (степей), где жили и во времена Чингис-хана» [9, с.6].

В статье «Киргиз-кайсаки», подготовленной для Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона А.Позднеевым, указывалось, что «о своем происхождении сами К.-кайсаки (казахи – авт.) хранят массу противоречивых преданий, хотя всем им присуща одна общая черта, свидетельствующая, что народ этот составился из обломков Чингисова царства» [10, с.95]. Данная точка зрения была распространена не только среди специалистов, но и в массовом сознании, что подтверждается, в частности, словами командующего войсками Казанского военного округа А.Г.Сандецкого. Последний в своем донесении о действиях против восставших казахов в 1916 году называет их «киргизы, потомки Золотой орды» [11, с.621-622].

Особо следует отметить труды Ч.Валиханова, в которых история казахов впервые рассматривалась собственно казахом, что позволило впервые в европейской науке представить собственную репрезентацию исторического процесса на территории степной Евразии. Ч.Валиханов неоднократно подчеркивал преемственность казахов и Золотой орды. В письме И.Березину он пишет: «По преданиям своим киргизы (казахи - авт.) почитают себя потомками татар Золотой Орды» [12, с.163]. В «Записках о судебной реформе» он говорит о казахах, как о «потомках... батыевских татар» [13, с.81].

Разрыв историографической традиции произошел в 40-50-х годах 20 века, о причинах его достаточно подробно написал Ж.Сабитов [3, с.842-851]. После этого начинается процесс конструирования различных моделей исторического процесса, так или иначе отрывающих казахов и территорию Казахстана от золотоордынского наследия. Возникает несколько интеллектуальных конструктов, занявших со временем прочное место в историографии.

Во-первых, это «Государство кочевых узбеков» или «Ханство Абулхаира», возникшее на страницах монографии Б.Ахметова [14] и с тех пор успешно кочующее по страницам научных и научно-популярных публикаций. Во-вторых, это «Ак-Орда», превратившаяся из названия ставки правителей в отдельное государство [15]. Ярко эта ситуация проявилась в семитомной обобщающей работе по истории татар, 4 том которой был посвящен событиям после распада Великого Улуса. Здесь один из авторов

данной коллективной монографии Г.Нестеров прямо заявляет, что «Казахское ханство окончательно утратило связи с золотоордынским наследием, за исключением династической традиции [16, с.128].

Таким образом, мы наблюдаем ситуацию, когда историческая память казахов, зафиксированная в исторических преданиях, не коррелируется с репрезентацией средневековой истории казахов. В результате господства в исторической науке подобных взглядов, в массовом сознании закрепляется миф об отсутствии исторической связи казахов со значительной частью их современной этнической территории, появляются многочисленные спекуляции, связанные с вопросом легитимности современных межгосударственных границ, попытки манипулирования исторической памятью для вовлечения отдельных групп населения Казахстана в деструктивный, ксенофобский дискурс, как в сетевом, так и реально-политическом формате [17].

1. *Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана.* Официальный сайт Президента Республики Казахстан [сайт]. Дата добавления: 02.09.2019. URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana
2. *Козырев Т.А. Независимый Казахстан. Борьба за прошлое. (Актуальные проблемы современной Казахстанской историографии).* Астана, 2013
3. *Сабитов Ж.М. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. 2015. №24*
4. *Реальность этнических мифов.* Под ред. М. Олкотт и А. Малашенко/ Московский Центр Карнеги. Аналитическая серия. Вып. 3. М., «Гендальф», Москва, 2000
5. *Грозин А.В. Мифологизаторство в современной историографии Казахстана: политологический аспект проблемы // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова, 2010*
6. *Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2007*
7. *Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память // Новая и новейшая история. - 2000. - № 4*
8. *Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. М.: Кучково поле, 2016*
9. *Казанцев И. Описание киргиз-кайсака. СПб.: Типография товарищества "Общественная польза», 1867*
10. *Позднеев А. Киргиз-кайсаки // Энциклопедический словарь. Т. 15 (29): Керосин — Коайе. СПб.: Типо-Литография А.И.Ефрона, 1895*
11. *Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960*
12. *Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984*
13. *Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985*
14. *Ахметов Б. Государство кочевых узбеков. М.:Наука, 1965*
15. *Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013*

16. История татар с древнейших времен. В семи томах. Т. IV Татарские государства XV–XVIII вв. Казань, 2014

17. Auyezov O. After Ukraine, Kazakhstan wary of ethnic Russians broaching autonomy/ Официальный сайт Агентства Reuters [сайт]. *Дата добавления:* 03.03.2016. URL: <https://www.reuters.com/article/us-kazakhstan-russia-idUSKCN0W51MY>

Абусейтова М.Х.

*Директор республиканского центра
по изучению исторических материалов при
Институте востоковедения
им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК*

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ТРАДИЦИЙ: ЗОЛОТАЯ ОРДА И КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО

Доклад посвящен анализу устной традиции кочевых тюрков Внутренней Азии в качестве исторического источника. Каждое поколение, вобрав в себя положительный опыт предшествующего, пишет историю своего времени. Став книгой, история поколения, живущего в тот или другой период, по выражению средневековых авторов, остается «памятником» для тех, кто приходит после них. Каждое новое поколение обогащает исторический опыт человечества новыми примерами, прибавляет крупницы истины в копилку общего знания: так устанавливается связь между прошлым, настоящим и будущим, создается преемственность идей, историко-культурные традиции.

Мы разделяем две группы исторических источников: внутренние и внешние [1].

Внешние источники написаны авторами соседних государств Центральной Азии, Ближнего и Среднего, Дальнего Востока. Это сочинения на персидском, арабском, китайском и других языках. В изучаемый нами период на восприятие истории со стороны тюркских народов Внутренней Азии большее влияние оказывали мусульманская историческая традиция. Однако она отличается сильной тенденциозностью, односторонностью освещения исторического прошлого, представляет собой как бы иной взгляд на историю со стороны неномадов.

Внутренние источники – это собственно историческая традиция насельников Центральной Азии. И они, в свою очередь, делятся в две части: 1) часть, которая была письменно зафиксирована на каком-то историческом этапе в разных точках тюркского мира; 2) часть, находящаяся до сих пор в устном обращении.

К первой части относятся «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи, «Джами‘ ат-таварих» Кадир-‘Али Джала’ири, «Шаджара-йи турк», Абу-л-Гази Бахадур-хана, «Таварих-и гузида-ий нусрат-наме», «Муиз-ал ансаб» генеология ханов-чингизидов, «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали,

основанные на устной исторической традиции определенных родо-племенных объединений того периода. В состав второй части входят исторические предания (кара-соз), генеалогии (шаджара), героические эпосы (дастаны), элегии по героям (жоктау), камнеписные памятники (кулуптасы), ярлыки, битики (послания) – официальные акты Джучиева Улуса.

Памятники вышеназванных частей составляют, по выражению В.П.Юдина, «степную устную историографию». Эта собственная историографическая традиция имеет важное значение тем, что она оказывала решающее влияние на формирование и эволюцию общественной идеологии. Она – память самого субъекта исторической действительности о себе, о своем прошлом, рассказывающая в форме преданий и песен историю народа, героические деяния предков, передававшихся из уст в уста многими поколениями и изложенными, большей частью, на бумаге только в конце XVII-начале XX веков [2].

В устной и письменной исторической традиции наряду с другими вопросами рассматривается проблема исторической преемственности государственных традиций средневековых обществ Центральной Азии.

В современном понимании государственная традиция – это историко-генетическая преемственность общих, основных и существенных признаков и компонентов государственного устройства, передающихся от одних государств к другим обществам. По мнению исследователя В.В. Трепавлова, традиционная система органов государственного управления является лишь одной из составляющих в содержании любого средневекового государства [3]. Причем традиция может проявляться не только в самих актах, но и в виде представлений о них.

С этой точки зрения большое значение имеет анализ так называемых «каналов» движения государственно-политической традиции. Принимая во внимание тот факт, что в роли таких «передатчиков» могут выступать памятники письменности, устное народное творчество, обычно-правовые нормы, переписки, дипломатические документы, ярлыки и др.

Особая группа из письменных источников по истории тюрков Центральной Азии – источники, которые донесли до нас устное историческое знание кочевников. В.П. Юдин предложил название «степная устная историографией» или «степная устная историология» выделить как особую группу [4].

Основанная на уникальных данных – сведениях самого субъекта истории о своем прошлом – степная устная историология имеет не менее, а в отдельных случаях даже более важное значение для познания социально-политических процессов. Здесь особо следует отметить решающую роль устной традиции степи перед письменными свидетельствами. Тем более, они всецело подтверждались письменной фиксацией или, что еще важнее, государственными принципами вновь созданных образований. «Чингизнаме» содержит важные данные о политических институтах средневековых государств Центральной Азии. Среди них определяются ханы как носители высшей политической власти, огланы и беки. В ряду политических структур особую роль играли маджлисы – собрания чингизидов и родовой знати. Надо

отметить, что выводы о решающей роли источников собственно тюркского происхождения, среди которых преобладали устные предания, героический эпос, шежере, для изучения истории и культуры этих народов сегодня общепризнанны.

Другим важным «каналом» передачи государственной традиции являлась сама практика организации властных отношений на новом идеологическом восприятии мира, уходящем корнями в эпоху ранних тюрков и претерпевшем большую перестройку в эпоху монгольских завоеваний. Центрально-азиатская школа историографии исследовала вопросы влияния завоеваний Чингиз-хана на духовный мир и мировоззрение эпохи, а через него – на государственность и общий мировой порядок. Это явление в исторической судьбе тюркских и монгольских народов Евразии названо «Чингизизмом» [5]. (В.П.Юдин)

Чингизизм представлял собой мощную идейно-мировоззренческую систему, по некоторым параметрам приближающуюся к религиозному мирозерцанию и имеющую огромное практическое значение. Чингизизм оказывал самое непосредственное влияние на общественно-политический строй, структур социальных институтов, политические и правовые нормы. Он освятил право рода Чингисхана на верховную власть и титул хан с этого момента стал исключительной прерогативой чингизидов. Именно в этом заключался его традиционный характер, свободно воспринятый сознанием тюрко-монгольского средневекового социума. Аналогии, проводимые между Чингизизмом как генеалогическим преданием о Чингиз-хане, Джучи, Чагатай включенным в общую картину мира, и Огузизмом (циклом преданий об Огузе), а также перспективные параллели с его последующей модификацией (типа Едыгеизма) приводят к выводу о своеобразии и в то же время о традиционном характере новой идейной конструкции.

Анализ конкретно-событийной истории Центральной Азии по XIV в., «Чингиз-наме» дает основание заключить, что передаче могла подвергнуться не только система власти и властных отношений, но порядок взаимоотношений верховного правителя (хана) со своими подданными, что еще более важно, смены династии, а вместе с ней – зарождения нового государства. Это подтверждается при анализе версии о гибели хана Ак-Орды Уруса, изложенной Утемишем Хаджи. Версия о гибели Урус-хана во время битвы с Тохтамышем и убийство Уруса сыном Тохтамыша Джалал ад-Дином, а также общие исторические условия, в которых развивались традиция – отсутствие централизованной власти хана, несмотря на ее внешнее признание; сепаратизм племен; отсутствие достаточных принудительных функций со стороны хана; откочевка «недовольных» племен во главе с беками как одна из форм протеста против правителя, – свидетельствуют об устойчивых традициях сложившихся в представлении номадов о взаимоотношениях властью. Именно такой факт находит аналогии и в последующем развитии событий среди кочевых племен Центральной Азии, рубежом в истории которых стала откочевка Кирея и Джанибека с подвластными племенами от хана Абулхайра и создание ими нового государства.

На укрепление внутренних устоев кочевого общества, развития государственности были направлены законодательства ханов Касыма (Қасым-ханың қасқа жолы), Хакк-Назара (Ақ жол), Есима (Ескі жолы), Тауке-хана (Жеті жарғы), в основе которых лежит Яса Чингиз-хана [6].

Государственность тюрков характеризовалась наличием традиционных приемов управления, военно-административной системы, исторических предшественников империи Чингизидов.

В политической жизни покоренных монголами стран довольно скоро и прочно укрепилась государственная идея, согласно которой хан-только чингизид, т.е. право Чингизидов править. В этом отношении весьма показательно, что даже в XIX в. в Средней Азии и Казахстане происхождению от Чингиз-хана и титулу султан придавалось такое же значение, как происхождение от пророка Мухаммеда и званию саййид.

Небезынтересно отметить, что древнемонгольский обычай избрания нового хана сохраняется примерно в той же форме у казахов, узбеков Средней Азии до конца XIX в. Когда кандидат на престол получал согласие большинства султанов, и знати на царствование, наиболее влиятельные лица ханства из султанов и биев объявляли ему о том, сажали его на «тонкий белый войлок» и трижды приподнимали войлок за концы, провозглашая «Хан, хан, хан!»

Ярким выражением осмысления принадлежности к единой этнической культуре, своеобразной концепцией этнической идентичности тюркских народностей выступает возникшая в среде тюрков идея «Біртұтас Түркі Елі» (Единый тюркский Ел), инициированная еще призывами к объединению под голубым знаменем тюрков полководцев и правителей Кутлуга, Бильгекагана, Кюль-тегина, Тоньюкука, позднее продолженная мыслителями Баласагуни, Йасави, Кашгари, Нава'и и возрожденной национальной интеллигенцией в начале XX столетия.

Вышесказанное позволяет нам представить следующие выводы:

1. У тюрков-кочевников Центральной Азии издревле существовала собственная историографическая традиция, в частности у Джучи хана мы ее можем условно назвать степной устной историографией т.е. Джучидская историография.

2. Доминирующая среди кочевников концепция о своей истории получала время от времени свое отражение в тех или иных памятниках письменности, созданных на разных этапах истории в соседних исторических школах. Например, письма Абылай-хана Цинскому двору, рапорта цинских наместников подтверждают сведения устных исторических источников об авторитете этого государственного деятеля для того периода.

3. В этом отношении, сравнительное изучение устных исторических традиций с памятниками внешних школ историографии может стать плодотворным. Однако следует иметь в виду влияние традиций этих школ.

4. В качестве одной из основных функций степной историографии была сакрализация власти той или иной династии. Огузизм, чингизизм, джучизм и едыгеизм представляют определенные попытки в этом направлении.

5. Изучение устной историографии показывает силу степной традиции перед исламским влиянием, это проявляется в чингизидской модели верховной власти в противовес ближневосточной мусульманской традиции.

В настоящее время идет работа по расширению источников этого круга, переосмысление, а также использование новых методик их изучения.

Устная историческая традиция – естественное явление в культуре кочевого народа, это проявление исторического опыта, мировоззрения, идеала, и соответствует общественным традициям и эстетике народа.

По мере приближения к нашей эпохе количество памятников все больше появляются. Позднейшие исторические события XVII-XIX вв. получили отражение в многочисленных исторических песнях, созданных казахскими акынами – «Абылай-хан», «Кенесары», «Исатай–Махамбет», «Бекет-батыр». Эти исторические песни продолжают традицию старого богатырского эпоса, но с большой близостью к реальным историческим событиям и с большим сохранением лирически-субъективной оценки этих событий в форме хвалы или порицания. Эпос отражает национальное прошлое в широком понимании «исторично», как оно отложилось в памяти самого народа, общественные и бытовые отношения народа, его обычай, верования и общественные идеалы.

В поздних исторических дастанах (тарихи жырлар) описываются взаимоотношения казахов с соседними народами – войны, союзные отношения, родо-племенной состав жителей, быт и традиции.

Мы можем предположить, что такое устное историческое знание существовали постоянно. Со временем оно составило основу таких письменных сочинений по истории казахов, как «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи, «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», «Джами‘ ат-таварих» Кадыр-‘Али-бии джалаира.

Степная джучидская историография может быть трактована не только как форма социальной памяти насельников Евразии, но и как особая форма устной народной литературы, в которой богато представлены предания, сказания, связанные с историей тех или иных племен, жизнью их отважных предводителей.

Например, у казахов большинство посланий предавалось устно рифмованной и иносказательной речью. Многие послания, благодаря своей важности и предельного совершенства литературной формы, надолго запоминались в народе. Так называемое устное письмо служило способом воспроизведения исторического прошлого и увековечивания памяти выдающихся личностей, известных, в частности, по их остроумным изречениям. Они явились произведениями особого жанра устного исторического творчества номадов, в известной мере заменявшими письменные документы.

Таким образом, вышеназванные письменные, устные источники (представленные в текстовом виде, а также визуально в миниатюрах) подтверждают на междисциплинарном уровне историческую преемственность и традиции по проблемам этногенеза, этнической истории, казахской государственности и идентичности.

1. Абусейтова М.Х. История изучения рукописных персо-и тюркоязычных сочинений по истории казахстана XV-XVIII вв. (систематизация и классификация) // Материалы Летней школы молодого рукописника «Рукописное наследие Центральной Азии: итоги и перспективы изучения. Душанбе, 2018 г. – С. 10-17.
2. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусейтовой. Алма-Ата, 1992. – С. 19. – 296 с.
3. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII вв. М., 1992. С. 4. – 186 с.
4. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии Тукатимуридов в казахских степях (к проблеме восточных письменных источников, и предыстории Казахского ханства // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме /Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусейтовой. Алма-Ата, 1992. С. 19..
5. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – С. 14-57. – 384 с. + вкл. 4 с.
6. М. Х. Абусейтова. Письменные источники, архивные материалы и артефакты по этнической истории, государственности и идентичности народов Великой степи // История и культура Великой степи. Материалы Международной научно-практической конференции / Под ред. М. Х. Абусейтовой. Составители: Н. Ж. Шаймарданова, З. С. Табынбаева. – Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2020. С. 20-36. – 630 с.

Айманов Б.С.

*«Ақшұқыр мектеп-лицейінің»
тарих пәні мұғалімі*

ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ДЕРЕКНАМАЛЫҚ ШОЛУ ЖАСАУ

Қазақ хандығының құрылуы Қазақстан тарихы үшін белесті кезең...Бұл оқиганың саяси һәм қоғамдық мән-маңызы Қазақ хандығының Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет болғандығында жатыр»

Н.Ә.Назарбаев,

ҚР тұңғыш Президенті.

Қазақстан аумағында мемлекеттілік дамуының тамырлары тым тереңде жатыр. Ол ежелгі және ортағасырларда, түркі-монғол заманындағы көп тайпалар мен халықтардың тарихымен тығыз байланысты. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуы тарихи еңбектерде Қазақ хандығы дәуірімен байланысты деген пікір қалыптасқанына да біршама уақыт болды. Қазақ хандығының құрылуымен Шығыс Дешті Қыпшақтың, Жетісу мен Түркістанның көшпелі және отырықшы-егінші халқын этникалық және саяси жағынан топтастыру аяқталды. Қазақ халқының қалыптасу үдерісі аяқталып,

жергілікті этникалық негізде мемлекеттілік қалпына келтірілді, тәуелсіз ішкі-сыртқы саясат жүргізілді. Жошы ұрпақтары болған Керей мен Жәнібек хандар тарихи екі мәселені – Қазақ мемлекеттілігі мен халық болып қалыптасу үдерісін шешіп берді. Осылайша XIII-XV ғғ. Дешті Қыпшақ жерін қамтыған Ақ Орда мемлекетінің заңды мұрагері болған Қазақ хандығының құрылуы Қазақстан мен оған көршілес аумақтарда моңғол дәуірінен кейінгі уақытта жүрген этносаяси және әлеуметтік-экономикалық үдерістердің заңды жалғасы болып саналады.

Қазақ хандығының құрылған уақыты және оны билеген хандардың шығу тегі туралы тарих ғылымында әлі күнге дейін ғылыми пікірталас жалғасып келеді. Жаңа мемлекеттің құрылған уақыты туралы мәлімет қалдырған ортағасырлық тарихшы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати болды. Ол өзінің парсы тілінде жазған «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде Қазақ хандығының құрылуы туралы «...хижраның 870 жылы (1465-1466 жж.) шамасында Жетісудың батыс бөлігіндегі, Шу алқабындағы Қозыбасы деген жерде шаңырақ көтерді» деп жазды [1, 108 б.].

Өз еңбегінде бастапқы Қазақ хандығының билеушілері туралы біршама мәлімет қалдырған Мұхаммед Хайдар Дулати өміріне қысқаша тоқталып өтелік. Толық аты-жөні Мырза бин Мұхаммед Хайдар бин Мұхаммед Хүсейн бин Мұхаммед Хайдар. Ол хижраның 905-958 жылдары (1499-1551 жж.) өмір сүрген. Оның бабалары (дулат тайпасының Моғолстан мемлекетіндегі ұлысбектері) Шағатай әулеті билеген Моғолстанда жоғары беделге ие болып, Қашғар өлкесін мұрагерлікке алды. Әкесі Мұхаммед Хүсейн гурген Моғол билеушісі Сұлтан Махмұд ханмен (892/1487 – 913/1508 жж.) достық қатынаста болып, ханның туысы Хұб Нигар ханымға үйленеді және «хан тұқымына күйеу» (гурген) атанған. Мырза Хайдар Дулатидің анасы Моғолстан билеушісі Жүніс ханның (866/1462 – 892/1487 жж.) кенже қызы және Үндістанды жаулап Ұлы Моғол империясының негізін салушы Захириддин Мұхаммед Бабырдың анасы Құтлық Нигар ханыммен апалы-сіңлілі болып келеді. XVI ғасыр басындағы Орталық Азияда аласапыран дәуір басталып «Мұхаммед Хайдар Дулаттың балалық шағы Мұхаммед Шайбани хан бастаған көшпелі өзбектердің қысымымен Мәуереннахрда Темір әулеті мемлекетінің күйреуі, Моғолстанның ыдырауы және Қазақ хандығының өркендеу дәуірімен тұспа-тұс келді. Сұлтан Махмұд хан мен Мұхаммед Шайбани ханның арасындағы соғыс жылдары (1508-1509 жж.) М.Х.Дулаттың әкесі қаза тауып, туыстары оны Қабулдағы Захириддин Бабырға жіберген» [2, 635 бб.].

Арада үш жылдай уақыт өтіп, 1512-1513 жж. Мырза Хайдар Моғолстан билеушісі Сұлтан Саид ханға қайта қосылып, оның көзі тірісінде Бадахшан, Ладак, Тибет жерлеріне ұйымдастырылған жорыққа (1514-1533 жж.) қатысады. Алайда Сұлтан Саид хан қазасынан соң таққа отырған оның ұлы Абд ар-Рашид пен сарай ақсүйектерінен теперіш көрген Мырза Хайдар елді тастап кетуге мәжбүр болды. Ол алғашқыда Бадахшанға, соң Лахорда тұрған Бабырдың ұлы Қамран мырзаға кетеді. Ал, 1539-40 жж. Аграға барып, онда Хұмайын шахқа (Бабырдың үлкен ұлы, 1530-1556 жж. Үндістанды билеген) барып қосылды. Оның әскери көмегімен Мырза Хайдар 1541 жылы Кашмир

өлкесін бағындырып, Бабурилер атынан (іс жүзінде дербес) билік жүргізеді. Ғалым-тарихшы, талантты қолбасшы және дипломат болған Мырза Хайдар Дулати 1551 жылы жергілікті тау халықтарымен болған қақтығыстардың бірінде қаза табады [1, 17-26 бб.].

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» атты іргелі тарихи еңбекті парсы тілінде бірнеше жыл (1541-1546 жж.) жазды. Шығарма екі бөлім – «дәптерден» (кітап) тұрады. Ғалымның өмірі мен шығармасын зерттеуші М.Калиекова «...Еңбектің бірінші дәптерінде (бөлім) Тоғылық Темірден Абд ар-Рашид ханға дейінгі (1346-1533 жж.) Моғолстанда болған түрлі тарихи оқиғалар сөз болады. Ал екінші дәптердің заманауи сипаты басым. Мұнда Мырза Хайдар өз өмірбаянын оқырман назарына ұсынуымен бірге, онда өзі көріп куәсі болған, басынан өткен немесе естігендерін жазған» деген пікір білдіреді [3, 4-5 бб.]. Еңбектің бірінші бөлімінің кіріспесінде Мырза Хайдар кітапқа «Тарих-и Рашиди» атын беруінің үш себебі бар екенін айтады. Бірінші себеп, Моғолстан билеушісі Тоғылық Темірді (1346/47 – 1361/62) ислам дініне бет бұрғызған шейх Аршаддин құрметіне; екіншісі дұрыс бағытты бастаушы (рушд) Тоғылық Темір құрметіне; үшіншісі Моғолстан билеушісі Абд ар-Рашид ханның құрметіне [1, 26 б.]

Баяндамада қаралатын негізгі мәселе Қазақ хандығының құрылған уақыты мен хандардың шығу тегі туралы болғандықтан, кезекті тарих ғылымында әлі күнге пікірталас тудырып жүрген осы екі мәселеге тоқталамыз. Мырза Мұхаммед Хайдар өз еңбегінде «...Бұл күндері Әбілхайыр ханның билігі Дешті Қыпшаққа түгел жүріп тұрды. Ол жошылық сұлтандар Керей мен Жәнібек хандарға тізесін батырып, олар Моғолстанға қашып кетті. Есен-Бұға хан (Моғолстан билеушісі) оларды жылы қабылдап, Моғолстанның батысындағы, Шу өзені бойындағы Қозыбасы деген жерді берді. Олар сонда орналасып, жағдайы оңалып қалған кезде Әбілхайыр хан қайтыс болды. Өзбек ұлысында өзара алауыздық басталып, көптеген халық Керей мен Жәнібек ханға қосылып, олардың қатары толығып 200 мыңға жетті және «өзбек-қазақтар» деп аталды. Қазақ сұлтандарының билігі *хижраның 870 жылы (1465-1466)* басталып (ақиқаты Аллаға ғана аян), *хижраның 940 жылы (1533-34)* қазақтар өзбек ұлысының (Дешті Қыпшақ) көп бөлігіне билік жүргізді» деп жазады [1, 108 б.].

Бүгінгі күнге дейін Қазақ хандығының құрылған уақыты туралы ғалымдардың пікірлерін үш топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, «Тарих-и Рашидиде» айтылған уақыт *1465-1466* жылды қуаттаушы топ. Себебі, Мырза Хайдар еңбегінен басқа ортағасырлық тарихи деректерде хандықтың құрылған уақыты нақты айтылмаған. Екіншісі, «Тарих-и Рашидиде» айтылған уақытқа келіспейтін пікірдегі ғалымдар хандықтың құрылған мерзімін *1456-1457* жылдардан бастайды. Олар Мырза Хайдар еңбегінде «...хижраның 870 жылы (1465-66) дей келе «ақиқатын Алла біледі» дегенді жаза отырып Мырза Хайдардың өзі сенімсіз пікірде болған, ақиқатын білмей шамамен айтқан деген тұжырым жасайды. «Тарих-и Рашиди» еңбегін оқи отырып кітаптың бірнеше жерінде ғалымның «ақиқатын Алла біледі», «Аллаға ғана аян» деген сипаттамаларды кездестіреміз. Яғни «ақиқатын Алла біледі» дегенді Мырза Хайдар тек Қазақ хандарының тәуелсіз билік жүргізе

бастаған кезі туралы ғана емес, басқа тарауларда да бірнеше рет келтіріп өткен. Ал үшіншісі, хандықтың 1470-1471 жылдары құрылды деген пікірді жақтаушылар. Бұл пікірді қазақ халқының ортағасырлық тарихын зерттеуші академик Т.И.Сұлтанов ерекші қуаттайды. Ол «Қазақ хандығының құрылуы бір мезгілде жүзеге асқан акт емес, ұзақ уақытқа созылған үдеріс болды» деген тұжырым жасаған. Ғалым «жаңа хандықтың құрылуын Әбілхайыр хан өлген соң, Керей мен Жәнібектің Өзбек ұлысына қайтып келіп, мұндағы жоғарғы өкіметті басып алуымен» байланыстырады. Бұл оқиға XV ғ. 70 жылдары, нақтырақ айтқанда 1470-1471 жылдарға тура келеді деген қорытынды жасайды [4, 238-240 бб.].

Мырза Хайдар айтқан 1465-1466 жылдар Қазақ хандығының іргесі қаланған уақыт ретінде көпшілік ғалымдар тарапынан қолдау тапқан. Мұны патшалық, кеңестік, кейінгі қазақтандық ғалымдар да нақтылайды. Кеңестік ғалымдар ішінде тарихшы М.П. Вяткин 1941 жылы «Қазақ КСР тарихының очеркі» атты еңбегінде «Тарих-и Рашидидің» қазақтар, өзбектер және қырғыздарға байланысты сөз ететін жерлерін орыс тіліне аударып, пайдаланған. Ең бастысы М.П. Вяткинді Қазақ хандығының құрылу кезеңі қызықтырған. Қазақ хандығының құрылуына себепші болған Керей мен Жәнібек хандар жайлы деректерді «Тарих-и Рашидиден» келтіре отырып, М.П. Вяткин Мырза Хайдарды қазақ хандығының құрылу уақытын дұрыс көрсеткен деп санайды [5, 77 б.]. Хандықтың құрылуы мен Шығыс Дешті Қыпшақта қазақ хандары билігінің таралу уақытын Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі мағлұматтарына сүйенген орыс тарихшысы В.В.Вельяминов-Зернов та хижраның 870 жылы (1465-1466), яғни XV ғ. 60-жылдарының ортасы деген пікірді ұсынған [6, 336-337 бб.]. Тәуелсіздіктен кейін Қазақ хандығы туралы зерттеулер жанданып, бұл тақырыпқа қалам тербеген Б.Кәрібаев, Т.Омарбеков, М.Әбусейтова, Қ.Атабаев, т.б. ғалымдар Мырза Хайдар жазған хижраның 870 жылы деген пікірді қолдайды. Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының басшылығымен шығарылған Қазақстан тарихы томдығының 2-томында 1465-1466 жылдар Қазақ хандығының құрылған мерзімі ретінде нақтыланды.

Қазақ хандығы мемлекетінің іргесін қалаған тарихи тұлғалар XIV ғ. 60-70 жылдары Ақ Ордада билік жүргізіп, өз атынан теңге соқтырып дербес саясат ұстанған Ұрыс Мұхамед ханның шөберелері Керей мен Абу Саид (Жәнібек) болды. Бұл тақырыпта да зерттеушілер пікірі екіге жарылады. Себебі, ортағасырлық мұсылман автораларының еңбектерінде Ұрыс ханның шығу тегін Жошының үлкен ұлы Орда Ежен мен он үшінші ұлы Тоқай Темір ұрпағынан таратады. Осы деректерге зерттеу мен талдау жасай отырып Қазақ хандарының генеалогиялық шежіресін Орда Еженнен тарайтын тұжырымды дұрыс деп қабылдауға тұрарлық негіз бар екеніне тоқталғым келеді.

Ортағасырлық Аштарханилер кезеңінің тарихшысы Махмұд ибн Уәли өзінің «Бахр ул-асрар фи манакиб ал-ахийар» атты еңбегінде «Әбілқайыр хан Дешті Қыпшақ аймағында өз жауларының балаларын жеңіп шыққан кезде Жошы ханның ұлы Тоқай-Темір хан ұрпақтарының кейбіреулері, мысалы, Керей мен Жәнібек хан... бағыну және мойынсұну шеңберінен шығып,

отанынан кетіп қалғанды жөн көрді. Олар (бабаларынан) мұраға алған елден бас тартып, «жат жерге» апаратын жолға шықты. Мойындауға лайықты адамдар тобымен бірге олар Моғолстанға апаратын жолды таңдап алды» делінген [7, 352 б.].

Қазақ хандығы мен қазақ халқының тарихын зерттеуші ғалым Т.И.Сұлтанов өз еңбегінде [8, 140-150 бб.] Ұрыс ханның шығу тегі туралы мәліметтер беретін ортағасыр авторларының еңбектерін екі топқа бөледі. Ғалымның зерттеуіне негіз болған бірінші, екінші топтағы деректерге талдау жасағанды жөн көрдім.

Бірінші топтағы дереккөздерге жататын хижраның 829 (1426) жылы Темірдің кенже ұлы Шахрұхтың бұйрығымен жазылған, авторы белгісіз (кейбір ғалымдардың пікірінше Хафиз-и Абри) «Муизз ал-ансабта»: Жошы – Тоқайтемір – Орынташ – Ашық – Бактұқ – Темірхожа – Бадақ - Ұрыс хан деп берілген. Ал 1504 жылы жарық көрген «Таварих-и гузида-йи нұсрат-намеде»: Жошы – Тоқайтемір – Үз Темір – Хожа – Бәдік оғлан – Ұрыс хан деп жазылған. Хиуа билеушісі Әбілғазының (1603-1664) іргелі еңбегі «Түрік шежіресінде»: Жошы – Тоқайтемір – Үз Темір – Хожа – Бәдіғұл оғлан – Ұрыс хан деген мәлімет беріледі [9, 82 б.]. Бұдан басқа XVI ғ. жазылған Мәулана Өтеміс хажының «Шыңғыснама», XVII ғ. жазылған Махмұд ибн Уәлидің «Бахр ал асрар» атты шығармаларында Ұрыс ханның тегі Жошының 13-ші ұлы Тоқай Темірден бастау алады. Абылайхан ұрпақтарының бірі Шот-Аман Уәлиханов Түркістандағы Ахмет Йассауи кесенесіндегі ханның құлпытасына оның шығу тегін Жошының ұлы Тоқай Темір әулетінен тарайтынын жазды [10, 39 б.].

Екінші топтағы, яғни Ұрыс ханның шығу тегі Орда Еженнен бастау алатыны туралы деректердің бірі хижраның 816 (1413-1414) жазылған, авторы Муин ад-дин Натанзидің «Мунтахаб ат-тауарих-и Муини» немесе «Ескендір Анонимі» (В.Бартольдтің пікірінше) деген еңбекте: Жошы – Орда Ежен – Құли – Ноғай – Сасы Бұқа – Ерзен (Ибисан) – Шымтай – Ұрыс хан делінген. Ал хижраның 972 (1564-1565) жылдары жазылған әл-Ғаффаридің «Нұсаха-и джаханара» атты шығармасында: Жошы – Орда – Құли – Ноқай – Сасы Бұқа – Ерзен – Шымтай – Ұрыс хан деп аяқтаған. 1611-1619 жылдары жазылған Хайдар ибн Хүсейін Разидың «Тарих-и Хайдари» атты еңбегінде: Жошы – Орда – Құли – Букай (Буке) – Мөңке – Сасы Бұқа – Ибдеран (Ерзен) – Джиджай (Шымтай) – Ұрыс хан деп берілген. Бұл топтағы деректерді XVII ғ. осман тарихшысы Мунаджим-башының «Жами әд-дуал» (Әулеттер жинағы), 1720-30 жылдары арабшадан түрік тіліне аударылған «Сахалиф әл-әхбар» (Ақбарлар парағы) еңбектерімен толықтыруға болады. Сондай-ақ билеуші моңғол әулетінің тарихы туралы тамаша еңбек жазған парсы тарихшысы Рашид ад-Динның «Жами-ат тауарихында» (Жылнамалар жинағы): Шыңғысхан – Жошы – Орда Ежен – Сартақай – Қоныша – Баян деп берілген. Ақ Орда тарихын зерттеуші ғалым Қ.З. Өскенбай да қазақ хандарының генеалогиялық шежіресін Ұрыс ханнан тарайтынына дәлелді тұжырымдар жасайды [11, 89-95 бб.].

Бұл жерде кімнің пікір, тұжырымы дұрыс деген заңды сұрақ туатыны сөзсіз. Сондай-ақ қазақ хандарының бабасы болған Ұрыс хан Жошының қай

ұлынан тарайтыны да маңызды екенін ұмытпаған жөн. Бұл сұраққа жауап табу үшін алдымен Орда Ежен мен Тоқай-Темірге қысқаша тоқталған жөн болар.

Орда Ежен (Орда, Хорду, Ижен) – Рашид ад-Диннің мәліметі бойынша Жошының қоңырат тайпасынан шыққан бәйбішесі Сартақайдан туған тұңғышы. Жошының көзі тірісінде және одан кейін де Орда өте беделді әрі танымал болған. Ол әкесі Жошы ұлысының билігіне інісі Батудың отыруына еңбек сіңірген тұлға. 1226 жылы әкесінің қазасынан кейін Ертістің жоғарғы ағысындағы Алакөл бойында орналасқан Жошы резиденциясы Орда Еженге өтіп, Көк Орда деп аталды. Сондай-ақ, Ордаға әкесі Жошының 4 мыңдық әскері де берілді. Орда басқа ханзадалармен бірге 1236-42 жылдары болған жеті жылдық жорықта болды. Сонымен бірге 1246 жылы Қарақорымда Күйікті ұлы хан сайлау құрылтайына да қатысты. XIII ғ. 50 жылдарынан билік Орданың 4-ші ұлы Күнқыранның қолына өткен. XIII ғ. екінші жартысында ұлыс орталығы Алакөл бойынан Сырдария бойына көшірілді. Күнқыран қайтыс болған соң билік Сартақайдың ұлы Қонышаның қолына өтеді. Одан кейін билікке келген Баян ханның кезінен бастап Сырдың орта және төменгі ағысы мен оған жақын Жошы ұлысының жерлері Орда Ежен ұрпақтарының қолына өтті. Сонымен Ұрыс хан, оның бабалары мен ұрпақтары да Сыр бойынан XIV ғ. төменгі Еділ бойы мен Алтын Орда астанасы Сарайға жорық жасап, Көк Орда яғни Сыр бойындағы иеліктеріне қайта оралып отырады.

Жазбаларда Ұрыс ханның 8 ұлы, 7 қызы болғаны айтылады. Ұрыс хан қайтыс болған соң Ақ Орда тағына үлкен ұлы Тоқтақия отырған. Осы Тоқтақиядан Әніке Болат сұлтан, одан Керей (Гирей, Кирай), одан Бұрындық хан. Ал Ұрыс ханның 4-ші ұлы (Муизз ал-ансабта 8-ші ұлы) Қойыршақ, одан Барақ хан (Ақ Орданың соңғы ханы), одан Абу Саид – Жәнібек хан (Муизз ал-ансабта Барақтың үлкен ұлы, ал Нұсрат-намада 3-ші ұлы делінген) болып келеді.

«Нұсрат-намада» Керей Болат сұлтанның жалғыз ұлы болғаны айтылады. Ал Керей ханның үлкен ұлы Бұрындық (әкесінен кейін таққа отырған), 2-ші ұлы Хожа-Мұхаммед, 3-ші ұлы Сұлтан Әли екені аталады. Әбілғазы «Түрік шежіресінде»: «Барақ ханның ұлы Әбу Саидтың (лақабы Жәнібек хан) 9 ұлы бар еді деп, оларды есімдерімен – Ираншы (Жиренше), Махмұд Қасым, Мұхаммед хан (Шайбаниханмен күресте қаза тапқан), Етік (Әдік), Жаныш, Қанбар, Тыныш, Өсік (Өсеке, Үсеке), Жәдік деп келтірген [9, 82 б.]. Ал «Нұсрат-намада» Жәнібектің 4-ші ұлы Атық (Әтік), Бабыр мен Мырза Хайдар еңбектерінде Әдік деп жазылған.

Ақ Ордада Ұрыс хан ұрпақтары билік жүргізіп тұрған кезде тимуридтік Хорасан аймағында Темір мен оның ұрпақтарына арналған алғашқы тарихи шығармалар жарық көреді. 1414 жылы Темір ұрпағы болған Ескендір сарайында «Мұнтахаб ат-тауарихи Муини» атты тарихи шығарма дүниеге келді. Бұл еңбекті алғаш зерттеген ғалым В.В.Бартольд «Ескендір анонимі» деген атпен ғылыми айналымға енгізді. Парсы тіліндегі бұл шығарманың авторы Муин ад-Дин Натанзи өз еңбегінде Ұрыс хан туралы да мәлімет қалдыра отырып, оны Ақ Орда билеушісі Шымтайдың ұлы екенін жазған.

Осы пікірімен-ақ автор Ұрыс ханның әкесін Жошының үлкен ұлы Орда ұрпағы екенін нақтылайды.

Арадан 12 жыл өтіп 1426 жылы Темірдің 4-ші ұлы әрі мұрагері Шахрұх сарайында оның тапсыруымен генеалогиялық (шежірелік) «Муизз ал-ансаб фи шаджарат салатин могул» атты шығарма (екінші бір атауы «Насаб-нама») жазылады. Бұл еңбектің анонимді авторының Натанзиге қарағанда басқадай мақсаты болған сияқты. Себебі автор өз еңбегінде Шыңғыс ұрпақтары мен Темір әулетінің тарихын жазып, онда Жошының 13-ші ұлы Тоқай Темір ұрпақтарына тоқтай отырып Ұрыс ханды Бәдіктің (Бадақ) ұлы деп атайды.

Тоқай Темір – иран тарихшысы Рашид ад-Диннің айтуынша ол Жошының 13-ші, ал Махмұд ибн Уәлидің пікірінше 4-ші ұлы. «Муизз ал-ансабта» оның (Тоқай Темірдің) шешесі Қағри (Кагри) есімді меркіт тайпасынан шыққан қызметші екені айтылады. Басқа деректе Батухан 1229 ж. Қарақорымдағы Үгедей ханның таққа отыру рәсіміне кетер кезде «өз патшалығының билігін кіші інісі Тоқай Темірге» тапсырғаны айтылады. Тоқай-Темір өзге бауырларымен бірге 1236-1242 жж. моңғолдың батысқа жасаған жорығына да қатысады. Жорықтан кейін ағасы Батухан оған қаушындармен бірге мың, тархан, ойрат тайпаларын бөліп береді. Сонымен бірге үлес аймағы ретінде солтүстік Кавказ (астар өлкесі) бен Маңғышлақты табыс етеді. Бату мен оның ізбасарлары кезінде Қажы-Тархан (Астрахан), Кафа аймағы мен Қырымға билік жүргізген. Тоқай Темір 1246 (Күйікті ұлы хан тағына отырғызу) мен 1251 жылдардағы (Мөңкені ұлы хан тағына отырғызу) Қарақорымдағы құрылтайға қатысады. Әбілғазының жазуынша, Тоқай Темір ағасы Берке ханнан үлгі алып мұсылмандықты қабылдаған. XVII ғасырда Балх тарихшысы Махмұд ибн Уәлидің «Бахр ал-асрар» еңбегінің 6 том, 4 бөлімінде Тоқай Темір ұрпақтары Қырым мен Астрахан хандарының негізін салумен бірге 1601 – 1753 жж. Бұхар хандығын билеген Аштарханилер (Жанилер) әулетінің де негізін салушы екені айтылады. Автор Тоқай Темір ұрпақтарын «Хан ұлдары», ал бұл әулетті «Хонадон-и Тукайтемуриан» деп атаған.

XV ғасырдың 70-жылдарында қазақ билеушілері өздерінің атажұрты Шығыс Қыпшақ даласы мен Түркістан алқабы (Сырдың төменгі және орта ағысы) үшін күрес бастады. Сонымен қатар бұл қазақ халқын біріктіру үшін жүргізілген күрес болды. Бұл кездегі қазақ хандарының басты қарсыласы болған Жошының 5-ші ұлы Шайбан (Шәйбан, Сибан, Сыбан) ұрпақтары, соның ішінде Әбілхайыр ханның немересі Шахбахт-Мұхаммед Шайбани хан болды. Бұл соғыс бірде күшейіп, бірде бәсеңдеп 30 жылдан астам уақытқа созыла түсті. Бұл майданға Қазақ хандығының көршілері болған Ноғай Ордасы, Моғолстан билеушілері, Сібір хандығы мен Темір ұрпақтары да белсене араласты. Аталған мемлекеттер билеушілерінің мақсаты мен мүддесіне қарай одақтастар қатары да үнемі өзгеріп отырды. Қазақ хандығының іргесін кеңейту мен нығайту жолындағы Керей мен Жәнібек хандар бастаған күресті олардың мұрагерлері Бұрындық пен Қасым хандар сәтті жалғастырып, хандықтың іргесін бекітіп, жеңіске қол жеткізе білді.

Декернамалық зерттеулерге, ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен көзқарастарына арналған зерттеу жұмысымызды жазушы Б.Нұржекеевтің

«Тарих, әсте, біріміз айтқанда екіншіміз мойындамау үшін емес, біріміз айтқанға екіншіміз құлақ қою үшін, дәлеліне дәлелмен ия дәлелді күмәнмен пікір айту үшін, сөйтіп, ортақ шындыққа жету үшін жазылмай ма?» деген сөзімен аяқтауды жөн көрдім.

1 Дулати Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди (Рашидова история): Перевод с персидского языка, 2-е изд.дополненное – Алматы: «Санат», 1999. Стр.656.

2 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы, 1998. – Т.2.-637 бб.

3 Калиекова М. Мұхаммед Хайдар Дулати. Өмірі мен шығармашылығы. Монография. Алматы: Атамұра, 2010. – 176 б.

4 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы, 1992.стр.238-240.

5 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР.История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Москва.1941. – Т.1.2.стр.368.

6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 640 бет.

7 Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (ежелгі және ортағасырлық кезең). Монографиялық зерттеу. – Алматы: «Адамар» ЖШС, 2007. – 432 б.

8 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы. Дайк-Пресс, 2001.-276 стр. (Казахстанские востоковедные исследование).

9 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 12-т.: Әбілғазы. Түрік шежіресі/Құраст.: Б.Әбілқасымұлы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. – 496 б.

10 Уәлихан Ш.-А. Шығармалары/ Ш.-А.Уәлихан. – Астана: Фолиант, 2013. – Т.1. 392 бет. – Қазақ және орыс тілдерінде.

11 Өскенбай Қ.З. Ұрыс ханның саяси қызметі мен Қазақ мемлекеттілігі тарихында алатын орны// Отан тарихы. 2006, № 1, 89-95 бб.

Алмасбек Ә.

*филология ғылымдарының докторы,
А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай
өңірлік университетінің профессоры*

ҰЛЫҚ ҰЛЫС ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК ФОЛЬКЛОР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ұлық ұлыс немесе Жошы ұлысы (орыс тарихнамасында – Алтын Орда) – Еуразия кеңістігіндегі түркі тектес қазақ, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, татар, өзбек, қырғыз халықтарының тарихы мен руханиятына ортақ болған мемлекеттік бірлестік. Отырықшы тұрмыс пен көшпелі тірліктің өзара үйлесімділігін қалыптастырған алып мемлекет ХҮ ғасырдың басында құлдырау, күйреу күйін кешіп, жеке-жеке хандықтарға бөлініп кетеді. Күйреген империя орнында бірнеше түркі тектес халықтар тарих дестесінде ұлт болып ұйысты.

Қазіргі таңда жеке-жеке ұлт болып отырған аталмыш түркі тектес халықтардың тарихындағы Жошы ұлысы кезеңінен жеткен фольклорлық

туындылар – тарихи-танымдық назары мен руханияттық ажары тұрғысынан ғылыми маңызы зор мұра. Аталмыш рухани мұрадан біздер түркі халықтарының ортақ тарихын сипаттайтын сарындарды, фольклорлық мұраларға тән сюжеттер мен мотивтерді, ұлттық мәдени белгі мен нақыштарды айшықтайтын арналарды зерделей, зерттей алатынымыз айқын.

Жошы ұлысы заманынан жеткен Шыңғыс, Жошы хан, Берке, Мамай, Әз-Жәнібек, Бердібек, Тоқтамыс, Орыс хандар, Едіге, Қобыланды батыр эпостық жырлары, Сыпыра, Кетбұға жырау, Майқы би, Алаша хан, Асан Қайғы, Жиренше шешендер аңыздар – түркілік фольклордың қалың қатпарлы қазынасы. Аталмыш рухани мұралар тарихи керуен көшінде түркі тектес халықтардың ұлттық төл фольклорына ұласып, тарихи маңызы терең, рухани тағылымы бай қазына құраған.

Жошы ұлысы кезеңіндегі фольклор – кеңес заманында идеологиялық қыспаққа да, қудалауға да ұшырады. Таптық идеологияға сүйенген кеңестік саясат Жошы ұлысының мұрасын зерттеуге ұзақ жылдар бойы кедергісін тигізді. 1944 жылдың 9 тамызында БКП(б) Орталық комитеті Татар АКСР-ның идеология саласында жіберілген қателіктер мен оны жою іс-шараларына қатысты «Татарстан партия ұйымы бұқаралық-саяси және идеологиялық жұмысының ахуалы мен оны жақсартудың шаралары туралы» атты қаулысы «жекелеген тарихшылар мен әдебиеттанушылардың Татарстан тарихын ұлттық негізде (Алтын Орданы әспеттеп, Едіге сынды хан-феодалдық эпосты мадақтап) сипаттаған» деген баға беріп, «орыс, татар және КСРО-ның өзге халықтарының жат жұрттық жаулап алушыларға қарсы біріккен күрес тарихын зерттейтін зерттеулерді» ұйымдастыруды міндеттейді. Осылайша Жошы ұлысы «жат жұрттық жаулап алушы» мемлекет ретінде танылды [1, с.517].

Аталмыш «аты-шулы» қаулы кеңес одағы құрамында болған барлық түркі тектес халықтардың фольклористикасына қатты салқынын және кері әсерін тигізді. Мысалы, қазақ арасындағы «Едіге батыр», «Қырымның қырық батыры» сынды эпостық мұраларды бұқара көзінен тасаландырылды, ал аталмыш туындылар туралы зерттеу жұмыстарын жүргізген көрнекті фольклортанушы, әдебиеттанушы ғалымдар М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Сәтбаев, Е.Исмаиловтар түрлі қудалауға ұшырады.

Кеңестік заман тұсында қалыптасқан идеологиялық қыспақтың сырт көзге байқала бермейтін тағы бір әдісі – түркі тектес халықтардың фольклорлық мұрасын ортақ рухани қазына ретінде тұтас, кешендік тұрғыда зерделеу мүмкіндігін шектеп, әрбір халықтардың жекелеген жұмыстарына бағытталуы еді. Осындай көрініс Алтын Орда мұраларын ұзақ жылдар бойы шырмап алды.

Бастауында көне түркі арнасының терең суаты бар, Жошы ұлысы заманынан көктей өткен түркі фольклорының мұралары туралы алғашқы ғылыми танымдар қазақ халқының фольклорына қатысты зерттеулер мен пікірлерде орын алды. Бұл туралы ХІХ ғасырдың орта шені мен ХХ ғасыр басында Ш.Уәлиханов, Г.Потанин, В.Радлов, Ә.Бөкейхан, Ш.Құдайбердіұлы, Қ. Халид, М-Ж. Көпеев сынды ғалымдар мен фольклор мұрасының қамқоршылары пікір айтты.

XIX ғасырдың орта шенінде Ш.Уәлиханов Жошы ұлысы кезеңінің көрнекті туындысы «Едіге» жырын хатқа түсіріп, оған ғылыми түсініктемелер берді. Ғалым жырды 1841 жылы халық ақыны күрлеуіт қыпшақ Жұмағұлдан алғаш рет естігенін, 1842 жылы жырдың нұсқасы әкесі Шыңғыс және ағайыны Ахмет Жантурин сұлтандардың көмегімен қағазға түсірілгенін жазады. Ол эпостық мұра XV ғасырдан шыққан деп тандана жорамалдай келе келе, оны «қазақтың тамаша тарихи жыры» деп бағалайтынын, оның басты кейіпкері Едігені қазақтар өзінің ұлттық қаһарманы ретінде санайтынын, Ұлытаудың бір саласы «Едіге тауы», ал оның басындағы моланы «Едіге обасы» деп аталатынын және оны қазақтар әулие деп қатты қадірлейтінін жазады [2, с. 223-233]. Қазақ аңыздары бойынша, Едігенің қарсыласы, Шыңғыс ханның ұрпағы Тоқтамыстың моласы да – Ұлытауда. Өмірде бір-біріне жау болып, жағаласып өткен екі тұлға мәңгілік мекенін бір жерден тапқан. Шынында осылай болды ма, жоқ па – ақиқаты жалғыз Жаратқанға ғана аян болмаса, жалпақ, қаймана жұртқа белгісіз. Тек дала аңыздары ғана ыңыздап, жел болып есіп, еміс-еміс тарихты ауызекі әңгімеде елейді. Бес күндік жалған дүниеде қас дұшпан болған қос батыр бақи өмірде мәңгі дос болғанын қалаған дейді дала аңыздары.

Едіге – Жошыдан қалған Ұлық Ұлыстың Шыңғыс хан ұрпақтарының арасында «Нар мойыны кесілген Бердібектен» кейін орын алған тақ таласы нәтижесінде ыдырай бастаған кезеңінде едәуір уақыт (XIV ғасырдың соңы мен XV ғасыр басында) елдің еңсесін түзеп, елдікті қалпына келтірген, Ноғай Ордасын құрған билеуші. Ол – көзі тірісінде аңызға айналған тұлға. Бүгінгі түркі тектес қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, татар, көшпелі өзбек т.б. түркі тектес халықтарына ортақ болған даңқты батыр туралы аңыз, ертегі әңгімелер, қисса-жырлар Едігенің өзі өмір сүрген кезінде қалыптаса бастаған. Едіге туралы аңыз-жырлардың кейіпкерлері Жошы ұлысында болған тарихи оқиғалардың орын алуына қатысы бар, өрбуіне түрткі болған Ақсақ Темір, Тоқтамыс, Тоқтамыс балалары Жалеледдин, Қадырберді, Едіге баласы Нұраддин сынды билеушілер.

Ноғай Ордасының құрамында болған ру-тайпалар арасында Едіге батыр есімі ерекше дәріптелді. XVI ғасырдың соңында Едігенің ұрпағы Орманбет би билеген тұсында ыдыраған Үлкен Ноғай ордасының тарих сахнасынан кеткен күйін бейнелейтін «Орманбет хан өлген күн// Он сан ноғай бүлген күн» деген қанатты сөз Орта Азияны мекендеген түркі халықтарының арасында кең тараған.

Едіге туралы жыр-аңыздардың Ұлы Далада ерте кезден-ақ тарай бастағанын орта ғасырлық түркілік нарративтік туындыларда кездесетін хикая-дастандардан байқауға болады. Мысалы, Қазақ ханы Ондан сұлтанның ұрпағы, Мәскеудің қамқорлығындағы Қасым хандығының билеушісі Ораз-Мұхаммед ханның оң қол уәзірі, «Жами ат-тауарих» еңбегінің авторы Қадырғали Жалайыри. Жалайыридың еңбегінде Едіге биге қатысты «Тоқтамыс хан туралы дастан», «Едіге би дастаны» атты тарихи-шежірелік хикаялар бар. Онда Едігенің шежірелік тегін таратумен қатар оның Тоқтамыспен жауласуы, Тоқтамысты Едіге баласы Нұраддинің өлтіруі, Едігені Тоқтамыс баласы Қадырбердінің өлтіруі сынды баяндар бар.

Алтын Орда дәуірінен сағым жетегіне еріп жеткен аңыздық мұралардың бірі – Өз-Жәнібек хан туралы әңгімелер. Ел аузында Өз-Жәнібек билік құрған кезең ноғай мен қазақтың бірлігі жарасқан «алтын ғасыры» деп аңыздалады. Мұны Ш.Уәлиханов былай деп атап өткен: «...Қалай болғанда да, Жәнібек Жошы хан әулетінен тарайтын қазақ хандарының басында тұр. Әбілғазы Жошының балаларын қазақ хандары деп атайды. Қазақ жырларында Жәнібектің билеген уақыты бірге өмір сүрген туысқан екі орданың – ноғай мен қазақтардың алтын ғасыры болып жырланады. Бүгінгі күнге дейін далалықтар арасында айтылатын Жиренше шешен, Өз Жәнібек, Асан Қайғының адамгершілік жайында айтылған өсиет сөздері, аңыздары сол кезеңмен байланыстырылады» [3, с.165]. Сонымен қатар ол қырғыз халқының тарихы, фольклоры, этнографиясына қатысты жазған «Қырғыздар туралы жазбалар» атты еңбегінде түркі тектес қазақ, татар, өзбек халықтарын Алтын Орданың мұрагері ретінде тани келе, қырғыз халқының фольклорында Жошы ұлысынан жеткен мұралар бар екенін жазады [3, с.65].

Орта Азияны мекендеген түркі халықтарының тарихында Жәнібек есімді бірнеше кісі хандық құрған. Солардың ішінде ең атақтылары – XIV ғасырда Алтын Орданы билеген Өзбекұлы Жәнібек хан, XV ғасырдың орта шенінде Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі – Барақұлы Жәнібек және XVI ғасырда Астраханьда хандық құрған Кішік Мұхаммед ханның ұрпағы – Махмұдұлы Жәнібек хан.

Аталмыш билеушілердің арасында «өз» (өзіз) деген құрметті лақапқа ие болған кім? Алдымен Жошы ұлысы тарағаннан кейін билік құрған екі Жәнібектің тарихи қызметінің қысқаша мазмұнына назар аударайық. Тарихи деректер бойынша, Астрахань хандығын билеген, яғни отырықшылыққа (бір қала – бір хан) ден қойған Махмұдұлы Жәнібек – көшпелі Ноғай Ордасымен жауласып өткен хан. Далалық көшпелілерден қолдау болмаған, «бір қала-бір хан» қағидатымен өмір сүрген Астрахань хандығын Ресей патшалығы басып алады. Ал қазақ ханы Барақұлы Жәнібек тарихи шежірелерде «Кіші Жәнібек» деп аталады [4, 114 б.]. Ол немере ағасы Кереймен бірге қазақ руларын Өзбек ұлысынан (Жошы ұлысынан) бөліп алып, Шағатай ұлысына (Моғолстанға) кетіп, Қазақ хандығының негізін қалаған. Керей мен Жәнібекті елден қашып, бөлініп кеткендері үшін «қазақ» деген лақап береді. Бұл оқиғаның қалай болғанын М.Х. Дулати «Әбілқайыр хан Дешті Қыпшаққа түгелдей билігін орнатқан кезде Жошы әулетінен шыққан кейбір тіміскішіл сұлтандар одан келер пәленің иісін сезіп қалып, оны орнынан тайдырмақ болды. Керей хан, Жәнібек сұлтан сияқты кейбір сұлтандар мен басқалар аз ғана топпен Әбілқайыр ханнан қашып, Моғолстанға келді. Сол уақытта Моғолстан хандығын билеу кезегі Есенбұға ханға жеткен еді. Есенбұға оларды құрметтеп, оларға Моғолстанның бір шетін бөліп берді. Олар осы жерде қауіпсіз жайлы қоныс тапты. Сөйтіп тыныш өмір сүріп жатты. Әбілқайыр хан дүние салғаннан кейін өзбектердің ұлысында алауыздық пайда болды. Әркім мүмкіндіктеріне қарай қауіпсіз хәм дұрыс өмір сүру үшін Керей мен Жәнібек ханды паналады, олар осылай күшін нығайтты. Басында өстіп елден қашып, олардан бөлініп жырылып

калып, біраз уақыт тарығып әрі сергелденде болғандықтан оларды «қазақ» деп атады. Бұл лақап ат қазақтарға осылай таңылды» [5, 305-306б.].

Осындай алмағайып заманда билік құрып, бүліншілік, аумалы-төкпелі оқиғалар туындаған дәуірде «елден қашып, олардан бөлініп жырылып қалып, біраз уақыт тарығып әрі сергелденде болған» қазақ ханы Жәнібек Барақұлы мен Астраханьды билеген Жәнібектің тұсын халық жады «алтын ғасыр» деп бағалауы мүмкін емес. Біздің пайымызынша, аңыздардағы халық басында өткен «алтын ғасыр» – Алтын Орда ханы Өзбекұлы Жәнібектің билік құрған кезеңі. Оның ұзақ жылдарға созылған билігі тұсында Алтын Ордаға мұсылман діні кең тарап, толық орнап, елде әділдік пен бейбіт өмір салтанат құрады. Өзбекұлы Жәнібектің ісі өзінің тұсында да, кейін ол өлгеннен соң да мемлекет ісіне үлгі болып саналап келді. Ал ол өлген соң, Жошы ұлысында дүрбелең басталып, алып орда күйреп тынады.

Шығыстық шежіреші тарихшылардың еңбектерінде де Өз-Жәнібек үлкен құрметпен еске алынады. Тарих ғылымына «Аноним Искандера» атпен енген орта ғасырлық тарихи еңбекте оның әділдігі парсылық аңыз кейіпкері Әзиз Ануширванмен қатар қойылады. «Өзбектің бәр ұлысын ол исламға кіргізді, бұтқаналарды бұзып, көп мешіт пен медреселер салдырды. Ол билік құрған уақытта мұсылман елдерінің әр тұсындағы заманының озық адамдары мен ғалымдар оның сарайына ағылды. Дешті әмірлерінің ұлдары оның тұсында озық болуға ұмтылып, ғылымға ынта білдіре бастады. Олар өз заманында дараланып тұрды. Олардың ақыл-ойлары әрқашан жиындар мен басқосуларда айтылып жүреді. Ол ислам мемлекетіндегі тұрғындарға тән салт-дәстүрді өз мемлекетіне орнықтырды» [6, с.128], - деп жазады ортағасырлық тарихи еңбектер.

XVII ғасырдың алғашқы ширегінде да жазылған «Шыңғыс-наме» атты тарихи еңбектің авторы Өтеміс қажы Өз-Жәнібек туралы: «Даңқты әзірет Жәнібек хан әкесінің тағына отырып хан болғанда оның әділдігі, әулиелілігі мен дарқандылығы елге мәлім болды, Дешті Қыпшақ уәлаятында ақ жолдан таймайтын, адал да қуатты, теңдесі жоқ патша болып, атасының бүкіл мемлекетіне әмірін жүргізді» [7, 180 б.], - десе, қазақ арасына ертеден таныс болған, XVIII ғасырдың алғашқы жартысында жазылған Хиуа ханы Әбілғазының «Түрік шежіресінде» Өз-Жәнібек хан туралы мынадай дерек берілген: «Өзбек хан өлген соң оның ұлы Жәнібекті хан көтерді. Жәнібек хан ғажайып мұсылман патша болды, өзі ғұлама, ибалы, ақылды кісі еді, Сарайшық шаһарында таққа отырды, шарифатты қатаң сақтар еді» [8, 116 б.],- деген жолдар сақталған. Ал қазақ хандарының шежірешісі Қадырғали Жалайыри: «Өзбек хан неше жылдар Еділ бойында патшалық қылды. Оның ұлы Жәнібек хан болып Өзбек ханның орнына отырды. Неше жылдар бойы ол да патшалық құрды. Екеуінің патшалық қылғанына елу жылға жетті. Жәнібек опат болған соң, әрқайсысы әр тарапқа тарты» [4, 113-114 б.],- деп жазады.

Бұл мысалдар біздерге Алтын Орданы билеген Өзбекұлы Жәнібектің тұсы түркі халықтарының жадында әділдік пен тұрақтылық орнаған тарихи кезең ретінде сақталған деп есептеуге толық негіздеме бере алады. «Әзиз», «әулие», «әділ», «ғажайып мұсылман», «шарифатты қатаң сақтаушы»

болғандықтан «Әз» лақабын алған Өзбекұлы Жәнібектің бейнесі аңыздарда «Әз-Жәнібек» деген есіммен сақталған.

Ел тарихындағы ерекше кезеңнің халық санасында сақталуы фольклорлық шығармалардың көркемдік әлеміне тән нәрсе. Түркі халықтарының аңыздары үшін Өзбекұлы Жәнібек ханның билігі – ел тарихындағы елеулі кезең, айтулы уақыт. Мұны кезінде заңғар ғалым М.Әуезов дәл бағамдап, Алтын Орда ханы Әз-Жәнібектің тұсы түркі жұртының ерекше дәуірі ретінде бағаланатынын жазып, оның ғылыми негіздемесіне де сипаттама берген болатын: «...Көп жұрттың ескілікті әңгімелері, – деп жазады М. Әуезов, – белгілі бір хан мен патшаның айналасына жиналады. Кейде бір үлкен тарихи дәуірге әкеліп жиып қояды. Орыс жұртының батырлар ескілігінің барлығы «қызыл күндей Владимирдың» айналасына жиналған сияқты. Араб жұртының ескіліктегі әңгіме ертегісінің Арон Рашид айналасына жиналғаны сияқты. Бергі заманда көп елдікке бөлінген түрік жұрттарының сондай дәуірі Алтын орданың кезі болады. Өзге елдерден іргесін бөлек қылып алып шыққанда қазақ ескілігінің көбі әз Жәнібек ханның тұсында болады. Міне, осы сияқты жалпы тарих шеңберінен бөлініп, үзіліп шыққан бір мезгіл. Өзінің тұсында бұрынғы-соңғы замандардан болған ірі уақиғаларды, ірі батыр–бағыландарды түгелімен жинап алатын болады. Оны жинайтын ел қиялы» [9, 676.].

Осы тұста «Жәнібек» атауының этимологиясына назар аударма кеткен жөн деп санаймыз. Оны екі түрлі жолмен түсіндіруге болады. Бірі – жаны+бек = Жаныбек, екіншісі – Жаңа+ бек = Жаңабек. Біздіңше, екіншісі «Жаңабек» мұсылмандық түсінікке де, оған дейінгі түркі-моңғолдық танымға сай келеді. Түркі-моңғолдық танымда, бұл дүниеге келген адам – жаңа кісі. Мысалы, Шыңғыстың тұңғышы Жошының есімдік мағынасының бірі «жаңа келген қонақ» дегенді білдіреді.

Мұсылмандық түсінікте де адам – бұл өмірдің уақытша қонағы. Сондықтан Жәнібек ханның есімінде «жаңа келген кісі (бек)» деген ұғым белгіленген деп санаймыз. Түркі тілдеріндегі сингорманизм заңының кейінгі ықпалы арқылы «жаңа» деген жуан дыбысты алдыңғы бөлік, «бек» деген жіңішке дауысты буынның әсерінен жіңішкеленіп айтылып, сол үлгімен жазылып кеткен. «Жаңабектің» синонимдері қазіргі қазақ есімдерінде «Жаңабай», «Жаңаберген», Жанай (Жаңа+ ай), Жанайдар (Жаңа+ айдар) сынды есімдерде сақталған. Түптеп келгенде, ал «жаңа» деген сыңарды алып, кісі есімін құрау түркі әлемінде өте көп. Айталық, «Жанмұхаммед» (Жаңа + мұхаммед), «Жансұлтан» (Жаңа + сұлтан), «Жанәбіл» (Жаңа + әбіл), «Жанқабыл» (Жаңа+ қабыл)

Түйіндей келгенде, кеңестік идеологиялық шырғамен тұншыққан Жошы ұлысының мұрасын терең зерттеу жұмыстары кеңес одағы тарап, түркі тектес халықтардың бірсыпырасы тәуелсіз ел атанған 1991 жылдан бастап қарқын ала бастады. Аталмыш бағытта атқарылған жұмыстар да аз емес. Кезінде репрессияға ұшыраған фольклорлық туындылар қайта жарық көріп, ғылыми зерттеулер жанданды. Қазақстанда «Мәдени мұра» бағдарламасы шеңберінде қазақ фольклорының мол үлгілері жинақталған 100 томдық «Бабалар сөзі» сериясы жарық көрді. Ноғай, башқұрт, татар,

карақалпақ ғалымдарының Жошы ұлысы кезеңіне қатысты фольклоры үлгілерін зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Ендігі кезекте ортақ тарихи кезеңнен жеткен рухани мұраларды түркі халықтарымен бірлесіп, кешенді түрде зерттеулер жүргізу жұмыстары тұр деп айтуға болады.

1. Постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». 9 августа 1944 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9-е, доп. и испр. Т. 7. — М.: Политиздат, 1985. - С.513-520.

2. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова (Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии. Том XXIX). Изданы под редакций д.ч. Н.И.Веселевского. С.-Петербург. Типография главного управления уделов, Моховая, 40. 1904).-531 с.

3. Валиханов Ч.Ч. Соб.соч. в пяти томах.— Алма-Ата: Гл. Редакция Казахской советской энциклопедии Том II. 1985, 416 с.

4. Жалайыри Қ. Шежірелер жинағы. Алматы: Қазақстан, 1997.—128 б.

5. Дулати М. Х. Тарих-и Рашиди. Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003.— 616 б.

6. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды (Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем С.Л.Волиным. т.II. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1941.

7. Қазақстан туралы түркі деректемелері. I том. Өтеміс қажы. Шыңғыс-наме.— Алматы: Дайк-Пресс, 2005.—400 б.

8. Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі, 1992.—208 б.

9. Әуезов М. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған.—Алматы: Ана тілі, 1991.—240 бет.

Муканова Г.К.

*КазНУ им. аль-Фараби,
к.и.н., профессор*

«ТОВАРИЩ МУКАНОВ ПРОСЛАВЛЯЕТ ИСТОРИЮ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ...»,

/источник из московского архива/

Любопытный документ из рассекреченных в первом десятилетии XXI века из московских фондов партийных хранилищ документов по проверке казахстанской парторганизации. Разбор жесткий, решения решительные – так ЦК всесоюзной партийной организации (большевиков) расправился с авторами сборников по истории казахской литературы и тома по истории Казахской ССР так называемого «феодалного» периода. История появления этого документа, датируется он 1945 годом, заинтересовала нас тем, что в нем неоднократно упоминается Сабит Муканов, не в привычном статусе писателя, а как редактор сборников, автор исследований по казахскому

культурному устному наследию, академик, автор разделов к учебнику по истории республики.

Отгремели салюты победного мая 1945-го. В стране Советов приступили к мирной жизни. Бдительные органы продолжают «сигнализировать» в Центр, как сейчас можно судить, о росте самосознания на местах. Уже осенью 1944 года в Татарской парторганизации Казани состоялся «разбор полетов» под кураторством московских «проверяющих» и сделаны «оргвыводы». Критике подверглись башкирские писатели и ученые.

В июле 1945 г. в Казахстан По решению ЦК ВКП(б) группа работников Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) и Союза советских писателей была направлена «для оказания помощи в идеологической работе Казахской партийной организации».

В указанный период С.М.Муканов был председателем Союза Писателей Казахстана, эта должность безусловно была на виду и предполагала идеологический статус-кво в сфере «коммунистически выдержанных» произведений авторов в национальной республике. Однако так не произошло: сам Сабит и его коллеги трудились над казахским фольклором, изучали эпос и публиковали лучшие источники, прославляя имена и деяния Абылая и его батыров, праивтелей Золотой орды и т.д. Дух патриотизма народа-победителя вдохновлял творческую интеллигенцию на изыскания о боевых подвигах батыров и они находились в эпосах, легендах, киссах, жырах и дастанах. Однако, партконтроль «отреагировал» на столь очевидный прорыв к свободе национального духа и поспешил заступиться на горло вырвавшемуся без ее вето, исконному звучанию Великой Степи. Цитата [1, с.131]:

«Докладная записка Управления пропаганды ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкову о результатах проверки идеологической и пропагандистской работы партийной организации Казахстана [Ранее 24 октября 1945 г.]
Секретарю ЦК ВКП(б) тов. Маленкову Г.М.

Об ошибках и недостатках в идеологической работе в партийной организации Казахстана

По решению ЦК ВКП(б) в июле с.г. в Казахскую ССР была направлена группа работников Управления пропаганды и Союза советских писателей СССР для оказания практической помощи ЦК В КП (б) Казахстана в идеологической и пропагандистской работе.

В ходе работы группой были вскрыты серьезные ошибки и недостатки в идеологической работе казахской партийной организации. ЦК КП(б) Казахстана и его отдел пропаганды не сделали для себя всех необходимых выводов из решений ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации» и «Об агитационно-пропагандистской работе в Башкирской парторганизации» и не сумели улучшить постановку идеологической и

пропагандистской работы в республике. Секретарь ЦК КП(б) Казахстана по пропаганде т. Абдыкалыков не принял соответствующих мер к исправлению серьезных идеологических ошибок, допущенных в работах ряда историков и литераторов Казахской ССР.

Научная работа в области истории в Казахстане находится в запущенном состоянии. За последние годы работники сектора истории Института языка, литературы и истории (ныне Института этнографии и археологии) не издали ни одной крупной научной работы, а в подготовленных к печати рукописях по истории Казахстана и в изданной в 1943 г. «Истории Казахской ССР» допущены серьезные идеологические ошибки.

Авторы «Истории Казахской ССР», вопреки марксистской методологии, положили в основу истории Казахстана не развитие производительных сил, производственных отношений, классов и классовой борьбы, а борьбу казахов за свою независимость.

Составители «Истории Казахской ССР» не только не показали глубоко реакционную роль монгольского ига, но ошибочно утверждают, что татаро-монгольское завоевание способствовало складыванию и развитию казахской народности, а одного из эмиров Золотой Орды Едиге прославляют как народного героя и защитника трудящихся. В «Истории Казахской ССР» приукрашиваются патриархально-феодалские отношения в Казахстане, не проводится разграничение между подлинными национально-освободительными движениями казахского народа и разбойничьими набегами казахских султанов и феодалов, феодально-реакционные движения султанов Каратая и некоторых других безоговорочно отнесены к подлинным национально-освободительным движениям.

Авторы «Истории Казахской ССР» дали неправильную антиисторическую оценку факта присоединения Казахстана к России, не показав по-настоящему положительное, прогрессивное значение вхождения Казахстана в состав Российской империи. Историю казахского народа авторы дают в отрыве от истории великого русского и других народов Советского Союза. В книге совершенно недостаточно показывается культурные и экономические связи между казахским, русским и другими народами СССР, их совместная борьба против чужеземных захватчиков и помещичье-капиталистического гнета.

Некоторые казахские историки и литераторы явно идеализируют Золотую Орду и всячески восхваляют Едиге. В подготовленном в 1944 г. Казахским филиалом Академии наук «Историческом сборнике» в статье тов. Маргулана «ЕрЕдиге» говорится: «Едиге — один из гениальных людей эпохи Золотой Орды. В народе сохранилось выражение: “Тонкий волос вдоль ровно рассекал” — как утверждение его справедливости. Он был защитником народа, мудрым политиком, печальником масс. По сохранившимся в народе преданиям, Едиге всю свою жизнь посвятил народу, Родине, поэтому и имя его не забывается веками» (стр. 56).

Несмотря на указание ЦК ВКП(б) о ханско-феодалской сущности эпоса об Едиге, данного в постановлении «О состоянии и мерах улучшения

массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации», ряд литераторов и в 1945 г. продолжали сочинять хвалебные стихотворения об Едиге (Сборник стихотворений «Ар», стр. 27-28).

Секретарь ЦК КП(б) Казахстана тов. Абдыкалыков, вопреки историческим фактам, утверждает, «что у нас, т.е. в Казахстане, был другой Едиге, чем у татарского народа».

В трудах некоторых казахских историков и литераторов игнорируется классовый подход при оценке исторических событий и исторических деятелей. Вопреки историческим фактам, отдельные казахские историки пытаются доказать, что, например, хан Аблай⁴ является подлинно народным ханом. В сборнике «Казахские батыры» (авторы Кенжибаев, Маргулан и др.), подготовленном к печати в 1944 г., о хане Аблае сказано:

«Аблай хорошо понимал чаяния народа. Его деятельность целиком была посвящена делу свободы народа, его объединению». Действительно, хан Аблай, пытаясь объединить старший, средний и младший жузы⁵ в единое казахское ханство, совершил прогрессивное дело. Однако действовал он прежде всего во имя укрепления господствующего класса феодалов, а не во имя свободы народа.

Другие казахские историки дошли до того, что поставили на одну доску деятельность подлинно народного героя, руководителя национально-освободительного восстания 1916 г. Амангельды Иманова, с деятельностью Едиге, Кенесары, Касымова и некоторых других казахских ханов, стали рассматривать Амангельды как продолжателя дела Едиге и других ханов «в борьбе за свободу, счастье и интересы народа».

Ошибки в литературно-художественных произведениях не исправляются, критика очень слаба и не способна понять и разобрать их. Оценивая роман Ауэзова «Абай», критик Исмаилов, вопреки действительному содержанию романа, утверждал: «Писатель очень ярко и художественно показал жизнь трудового народа».

В литературоведческих работах «Очерки по истории Казахской литературы XVII-XIX» Сабита Муканова, в учебнике по казахской литературе для 8-го класса Джумалиева, в учебнике по теории литературы Исмаилова, сборнике древних былин и легенд «Богатырский эпос» (т. 1, 1939 г., под ред. Сабита Муканова) также содержатся серьезные ошибки.

Все ханы объявляются батырами, борцами за народ, за его счастье. В один ряд ставятся Едиге и Амангельды. В книге С. Муканова «Очерки по истории казахской литературы XVIII-XIX вв.» (изд. 1942 г.) сказано: «Борьба за независимость своего народа породила таких исторических батыров, как Едиге, Кобланды, Таргини (Таргын. – Г.М.), Комбар (Камбар. – Г.М.), батыров XVIII-XIX вв. Срыма, Есета, Жанхожи и других, через народное восстание, возглавлявшееся Амангельды Имановым, примыкает к Великой Октябрьской революции».

Тов. Муканов прославляет историю Золотой Орды, утверждая, что «После смерти монгольского хана Чингиса, управлявшего Востоком и Средней Азией, его старший сын на берегу Едил (Волга) создал государство Алтын Орда (Золотая Орда). Это государство в течение 300 лет славно

существовало. В управлении и обороне его принимали участие и славились казахские батыры Едиге, Кобланды, Шора, Срым, Мамай, Коз-Турган (Казтуган. – Г.М.), Тальегиз (Шалкииз. – Г.М.) - эти исторические личности известны в истории как народные батыры, защищавшие землю от иноземных захватчиков... Россия, завоевав крымских, астраханских, казахских (казанских. – Г.М.) ханов, с XVIII в. начинает захват Казахской степи» (стр. 152-153).

/.../Тов. Абдыкалыков занял неправильную позицию по отношению к опубликованной в журнале «Большевик» рецензии на книгу «История Казахской ССР», вышедшей под редакцией Абдыкалыкова и Панкратовой. Тов. Абдыкалыков всячески задерживал опубликование в республиканской печати рецензии на «Историю Казахской ССР». На предложение зав. сектором печати отдела пропаганды ЦК КП(б) Казахстана тов. Колесникова об ускорении опубликования рецензии, тов. Абдыкалыков заявил: «Что вы пристали с рецензией? Расклейте ее хоть по всем заборам». Не случайно рецензия на «Историю Казахской ССР» [2, с.6] лишь спустя 3 месяца после опубликования в «Большевике» была напечатана в газете «Социалистический Казахстан», да и то по личному указанию первого секретаря ЦК КП(б) Казахстана тов. Боркова.

Вместо того чтобы широко разъяснить партийному активу и интеллигенции принципиальные ошибки, допущенные составителями «Истории Казахской ССР», т. Абдыкалыков пытался смазать и замолчать эти ошибки.

Для быстреего улучшения идеологической работы в казахской партийной организации было бы целесообразно укрепить отдел пропаганды и агитации ЦК КП(б) Казахстана, а секретаря по пропаганде т. Абдыкалыкова освободить от работы.

Считаем необходимым доложить ЦК ВКП(б), что второй секретарь ЦК КП(б) Казахстана т. Шаяхметов в ходе обсуждения проекта постановления ЦК КП(б) Казахстана «О подготовке 2-го издания “Истории Казахской ССР”» занимал по некоторым вопросам неправильную позицию. Ссылаясь на то, что Казахский Едиге имеет широкую популярность в казахском народе, что именем Едиге называют детей, именем Едиге старики благословляют своих сыновей и т.п., т. Шаяхметов предлагал исключить из проекта постановления все пункты, относившиеся к Едиге. Но это предложение т. Шаяхметова было отвергнуто бюро ЦК КП(б) Казахстана.

В связи с тем что в ходе работы вскрыты серьезные недостатки и ошибки в идеологической работе в Казахской парторганизации, которые трудно исправить без вмешательства ЦК ВКП(б), было бы целесообразно заслушать в ЦК ВКП(б) отчет ЦК КП(б) Казахстана о состоянии идеологической работы и принять соответствующее решение ЦК ВКП(б).

/Подписи:/

А. Маслин, Д. Поликарпов, П. Климов, Ш. Уржанов, Добрынин, С. Битиев.»

По форме и содержанию документ отражает противоречивый оскал эпохи тоталитарного контроля над «народными массами» посредством

удобного рычага в лице руководства национальной республикой и творческой интеллигенцией. Исторические параллели с победой России в войне с Наполеоном 1812 года и подавлением свободомыслия «декабристов» невольно всплывают в памяти. Анализировать сей опус не представляет большого труда: лишь переставить «минусы» на «плюсы». И возвращаются славные имена: Едыге бий, батыр, правитель, хан Абылай, и с ними открываются вновь и вновь для молодежи Казахстана достойные личности – стойкие в убеждениях Жумабай Шаяхметов и Мухамеджан Абдыхалыков (1907-2006) – выпускник ФЗУ в Петропавловске, нарком просвещения 1938-1941, с 1941 – зам. Председателя СНК КазССР, с 1942 – секретарь ЦК КП Казахстана по пропаганде и агитации, при нем открылась Академия наук Казахстана [3], 1947-1967 – работал в Институте истории партии). Современное поколение казахстанцев, к сожалению, недостаточно знает об этом крупном организаторе, руководителе, подлинном патриоте Казахстана. Навечно в истории Академии, интеллектуальной и духовной сокровищнице нации и те, о ком говорится в «изобличающем» письме 1945 года в ЦК - Ауэзов, Исмаилов, Кенжебаев, Маргулан, Муканов... Пострадали от «бдительности» комиссий в послевоенные годы Сатпаев, Юдин, Есенберлин.

Суверенный Казахстан дал возможность исследователям обществоведам объективно изучать истоки этногенеза, истории и взаимоотношений с сопредельными обществами и государственными образованиями, реконструировать прочные взаимосвязи на пространстве Великой Степи, вернуть имена и деяния знаменитых управителей, обладавших исключительными способностями в организации защиты владений и внутреннего хозяйства. Предшествующие поколения обществоведов, писателей, ученых выстрадали своими судьбами это право, которое составляет ныне уникальный шанс и высокую честь для молодых исследователей. Мыслить шаблонами прошлого века и раздавать «ярлыки» - осколки кривых зеркал отжившей идеологии.

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев в сентябре 2020 года поручил создать государственную комиссию по реабилитации жертв политических репрессий; проект вынесен на публичное обсуждение. Это верное решение, поскольку «метлой» огульных хлестких публикаций порой журналисты пытаются очернить всех, кто волею судеб жил и работал в N-е годы прошлого века. К сожалению, рьяные ревнителю пытаются, вырывая из контекста источников фразы, сегодня «в спину» забросать камнями гордость национальной художественной лиры. Грустно думать, что так вскоре потребуются реабилитация на Родине казахских классиков... Данную публикацию можно было бы посчитать голосом в поддержку проекта Госкомиссии, в части упрочения традиции уважения к «пепелищам и гробам», по выражению другого классика, ведь и они есть часть национальных ценностей.

1. Докладная записка Управления пропаганды ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову о результатах проверки идеологической и пропагандистской

работы партийной организации Казахстана. [Ранее 24 октября 1945 г.] // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 311. Л. 131-143. Подлинник. Машинопись.

2. История Казахской ССР с древнейших времён до наших дней. 3-е изд.; переработ. Алматы, 2011. 670 с.

3. Чокин Ш. Путь Национальной Академии наук. Алма-Ата, Ғылым, 1966.

Прим. РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории, г. Москва. РГАСПИ был создан в соответствии с постановлением Правительства Российской Федерации от 15.03.1999 г. № 283 путем объединения Российского центра хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ) и Центра хранения документов молодежных организаций (ЦХДМО).

Муканова Г. К.
КазНУ им. аль-Фараби

АЛТЫН ОРДА И ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ КАЗАХСТАНСКОГО ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

Периодизация и историография всемирной истории, а также ее полноценной части – национальной истории, складывается во многом благодаря трудам ученых, сумевших из зачастую фрагментарного, содержания древних источников, выявить крупницы реальных событий, этимологии имен, особенностей топонимики и орографии, диалектов. Особенность казахстанского источниковедения, как известно, заключается в междисциплинарном подходе. Программа «Рухани жаңғыру» доказывает свою своевременность, реализация этого проекта также потребовала усилий специалистов истории, археологии, этнографии, филологии, психологии, генетики и др.

Следует отдать должное предшествующим поколениям ученых, которые столетия назад интуитивно подошли к казахстанской тематике через призму исследования литературных источников. Их труды не теряют актуальности для современной плеяды историков, напротив, дополняют историко-культурные антропологические изыскания. Европейский медиевист двадцатого столетия Марк Блок утверждал: «частое общение между людьми заставляет сравнивать различные версии. Оно развивает критическое чувство. Напротив, рассказчику, который, появляясь изредка, приносит трудными путями далекие вести, верят безоговорочно». [1] Ему принадлежат и такие любопытные наблюдения: «Зная, с каким интересом люди феодальной эпохи относились к прошлому и как любили слушать рассказы о нем, можно ли удивляться, что устная традиция прошла через века? Излюбленными ее очагами были все те места, где встречались странники: центры паломничеств и ярмарочные площади, дороги паломников и купцов... Из их рассказов узнавали географическую терминологию Востока». [1, с.63]

Шел 1970-й год, самый разгар эпохи «застоя» в общественной жизни и общественных науках. Молодой аспирантке филологического факультета

КазГУ Алме Кираубаевой, ее научным руководителем, известным ученым К.Бейсенбаевым было предложено проанализировать и изучить такие средневековые источники, как: «Кисас-и Рабгузи», «Махаббат-нама», имеющие большое значение для большинства тюркских народов. Научный руководитель Б.Кенжебаев заложил в своих трудах хорошую методологическую базу для изучения источников национальной культуры и истории [2].

В 1974 году А.Кираубаева успешно защитила кандидатскую диссертацию на тему «Идейные и художественные особенности «Кисас-и рабгузи» и «Махаббат-нама». Вся последующая деятельность на ниве просвещения и науки А.Кираубаевой оказалась увязана с раз и навсегда выбранным направлением.

Глубокие научные исследования А. Кыраубаевой посвящены изучению древнетюркского литературного наследия. С высоты сегодняшнего, можно утверждать, что казахская исследовательница предприняла смелые шаги в изучении литературы указанной эпохи, которую ранее по известным причинам опасались брать в качестве научной темы. Более того, Кираубаева А. ввела в научный оборот труд Рабгузи «Кисас-уль-Анбия» на казахском языке и тем самым вернув его в национальное духовное наследие. Она также опубликовал текст оригинального источника «Махаббат-нама» на казахском языке. [3]

Гражданское мужество исследователя А.Кираубаевой заключалось в осознании высокого долга перед будущими поколениями казахстанцев, которые имели право знать прошлое, исторических личностей, их деяния и чувства, этногеографические детали, описанные в жанре «кисса». Сама Кираубаева А. Прекрасно разбиралась в семантике языковых единиц, четко разбирая происхождение тех или иных слов (фарси, тюрки или арабизмы), что позволяет читать тексты, подготовленные ею к печати, с большим эстетическим удовольствием. Комментарии и ссылки, как правило, сопровождают публикации ученого, как признак большой исследовательской культуры.

Читая труды А.Кираубаевой, поражаешься широте ее знаний географии и хронологии изучаемых периодов, ведь она свободно ориентировалась в нередко запутанных династийных хрониках и топонимике. Обширная панорама Великой Степи и прилегающих территорий и владений присутствует в ее статьях и книгах как само собой разумеющийся исторический фон. А ведь ее исследования охватывали несколько столетий, предшествующих возникновению Алтын орды, к примеру, и более поздние этапы. Указанный исторический пласт насыщен именами, событиями, династийными браками и военными сражениями настолько, что комментарии исследователей разных эпох могут противоречить иным. Тем не менее, Кираубаева А. блестяще с этим справляется и смело ведет читателей сквозь времена, доказывая значимость и роль Великой Степи в региональной и материковой истории. В этом трудном деле она опиралась на фундаментальные исследования академика А.Х.Маргулана по археологии и этнографии Казахстана и Центральной Азии. [4]

Пожалуй, после А.Кираубаевой, такого профессионального уровня интерпретации источников и качественной подготовки их переводов к печати, назвать кого-либо даже сегодня представляется проблематичным. Излюбленный жанр источников, с которыми всю сознательную жизнь работала А.Кираубаева, - это дастаны и кисса. Филолог по образованию, ученый Кираубаева подняла своим трудом значение казахского тюркского языка, тюркской литературы, тюркского письменного и устного слов, возвращая шаг за шагом, их в анналы истории. Национальная история казахов должна быть благодарна этой удивительно трудолюбивой и скромной труженице за ее колоссальный вдохновенный труд. Научная школа А.Кираубаевой еще будет изучаться как пример классического востоковедческого анализа, методика и методология которой могут найти воплощение в новых, смелых, подходах и проектах. Все это становится возможным с расширением горизонта исторических экспедиций, эпохой «цифровизации», международным обменом и онлайн-конференциями.

Работая в стенах родного Казахского университета, профессор Алма Муталиповна Кыраубаева исследовала ранний период казахской литературы, включая памятники от периода тюркского каганата до Золотой Орды, проблемы древней литературы, характер и особенности жанра рассказов - кисса. К примеру, книга профессора А. Кыраубаевой «Древняя литература» (2001) посвящена легендам прошлого, таинствам древней письменности. Легенды Кокбори и Орхон, памятники Тюркского ханства, наследие Коркыта, аль-Фараби, К.-А.Ясауи, Ж. Баласагуни, М.Кашгари, их жизнь и деятельность представлены в «Ислам дәуіріндегі әдебиет» в широком временном диапазоне.

Книга Кираубаевой А. «Алтын орда дәуіріндегі әдебиет» посвящена семантическому анализу таких бесценных источников из истории Великой Степи и современных ей владений, как: «Махаббат-нама» [3], «Қисса-Жүсіп», «Жұмжұма», «Хұсырау-Шырын», «Қисса-әл-әнбия», «Гүлстан би-түрки».

В процессе многолетней работы с источниками у А.Кираубаевой выработался особый, непревзойденный стиль анализа древних текстов. Неспешное повествование, которым отличается стиль подачи итогов работы, отличает А.Кираубаеву. Ученый обращает внимание на естественное переплетение сюжетов, что характерно для восточных пересказов. Когда один сюжет плавно перетекает в устах более позднего рассказчика, в новые детали, в иных обстоятельствах.

Кираубаева А. обладала теоретическими знаниями, обогащенными чтением трудов В.Бартольда, Э.Бертельса, Н.Конрада, других востоковедов и философов, тем самым поддерживая культуру научной преемственности и создав одновременно казахстанскую научную школу и выбрав магистральные исследовательские направления. В ее трудах, созданных задолго до обретения республикой Независимости, четко прослеживается истинно научная методология, в частности, выдерживается принцип историзма. Так, к примеру, характеризуя литературные источники X века, освещающие прямо или опосредованно события в диапазоне Алтын Орды,

А.М.Кираубаева ссылается на авторитетное мнение Конрад Н.И., который в монографии «Запад и Восток» указал на Восточный Ренессанс X века [6, с.5].

Советский востоковед Конрад Н.И. обращал внимание ученых на самобытную литературную традицию Центральной Азии, ее выдающихся представителей. «Что это за эпоха? Чтобы лучше ответить на этот вопрос, перечислим имена людей, принадлежавшим этим пяти векам – с XI по XV. Вот эти имена: Рудаки, Руми, Хафиз – великие поэты; ал Фараби, ал Бируни, Ибн-Сина, Ибн-Рошд – ученые, философы. Кажется, достаточно. Примем еще во внимание и то, что ал Фараби был тогда – и не только в этой зоне – авторитетнейшим знатоком Аристотеля, что он сделал то, что для средневекового настроения мышления было так близко и так нужно, - соединил аристотелизм с неоплатонизмом». [7]

В русле данной концепции, достаточно смелой для советской историографии двадцатого века, Алма Муталиповна делает обзор научного наследия тюркского философа аль-Фараби и его последователей: ибн Сины и др.: «Шығыс Ренессансы, Орта Азия мәдениетіндегі Қайта өрлеуге бетбұрыс X ғасырда байқалады. Отырардан шыққан Әбу Наср әл-Фараби көне грек философтары мен математиктерінің еңбектерін аударып, оларға түсініктеме жазды. Араб, парсы, грек тілдерін өзінің ана тіліндей меңгерген...» [5, с.13]

Помимо большой научной деятельности и подготовки квалифицированных научных кадров, А.М.Кираубаева внесла серьезный вклад в формирование содержания хрестоматий и учебников для студентов вузов и учащихся общеобразовательных школ. Увидевшая в 1988 году книга А.Кираубаевой «Ғасырлар мұрасы» не случайно выпущена издательством «Мектеп», в ней освещаются историко-литературные источники периода 13 – 14 веков, а также устные, письменные и созданные в жанре «назира» произведения, датируемые 18-19 веками.

Восточные сюжеты в устных нарративных источниках и тех, что были изданы в конце девятнадцатого века либо записаны путешественниками и исследователями, безусловно характеризуют социальную ситуацию в обширном регионе Великой Степи и пограничных районах Китая. Политоним «Китай» в источниках нередко звучит как «Чин» или «Шын», что является синонимом названия местности «Восточный Туркестан». Профессор Кираубаева А.М. указывает на эту деталь в комментариях, что немаловажно для ученых синологов.

Признавая несомненные успехи исследователей периода Алтын Орды, отечественных филологов, важно уметь использовать их выводы и интерпретации средневековых текстов, профессиональными историками. Наряду с археологическими находками, письменные и нарративные источники дополняют друг друга и дают пищу для обширных сопоставлений и обобщений. Несомненное значение для реконструкции прошлого периода Алтын Орды, 750-летний юбилей которой отмечается в Казахстане, имеют также синологические изыскания, так как культура Китая также переживала Ренессанс начиная с X столетия, что не могло не оказать влияния на сопредельные общества.

Хотя, мы бы высказали «еретическое» мнение почти прямо противоположное: взлет интеллектуальной культуры в халифате при Абу Наср аль-Фараби посредством его гениальных трудов и трактатов о добродетельном городе-государстве, со своей стороны, оказал позитивное влияние на страны восточнее Великой Степи, в том числе Поднебесную.

В отечественной историографии и источниковедении особое место принадлежит советскому востоковеду Юдину Вениамину Петровичу. Публикации В.П.Юдина увидели свет на казахском, русском, уйгурском, английском языках. Научные интересы исследователя были связаны с изучением истории и культуры Казахстана и Центральной Азии, на основе восточных источников.

Одна из интересовавших ученого, проблем – политические институты древнетюркской цивилизации; сопоставляя данные источников, В.П.Юдин внимательно изучал работы коллег, смело выдвигая собственные гипотезы. Объективно, посольские связи, по мнению В.Юдина, – это прерогатива устойчивых общностей. Кочевники априори, если верить постулатам европоцентристов, не должны были быть заинтересованы в организации миссий, ведь их «интерес» заключался во внезапности нападений, дистанцировании, «изоляции» и т.п. Наличие добровольных внешних связей, в то же время, есть факт демонстрации дружелюбия, открытости и наличия внутренней системы социальных связей, иными словами – государственности. [8]

Исходя из данного посыла, история международных отношений в Центральной Азии (далее – ЦА) средневекового и нового периодов ожидает объективного анализа. Внешние контакты тюрков – предмет, почти не изученный, тогда как исследования могли бы дать ответы на ряд принципиальных вопросов. В работе «Могулы», остающейся непревзойденным по красоте и мастерству исполнения трудом известного казахстанского ориенталиста, вывод В.П.Юдина звучит достаточно категорично, хотя теперь, с высоты достижений ориенталистики, ясны причины этого. Автор утверждал, в частности, что, «... огромная Центральная Азия оказывается связанной своими внутренними связями самого различного характера, которые, формируя ее как историческое целое, вместе с тем и отграничивают ее от других крупных азиатских зон этногенеза и культурных связей. Вне этой зоны оказываются в описываемый нами период Китай и Ближний Восток» [8, с.135-136].

Интуитивно В.П.Юдин предполагал наличие иных контактов, когда уточнял: «Сказанное, конечно, не означает, что Центральная Азия не имела связей с другими большими азиатскими зонами. Но эти связи на порядок отличались от разобранных нами» [8, с.136]

В указанный период, по целому ряду причин Центрально-Азиатский регион действительно имел слабо выраженные связи с другими географическими регионами. Связи были слабо выражены или отсутствовали в привычном понимании, во-первых, вследствие протяженных размеров континентального пространства, искусственно пресекавших, воленс-ноленс, стремления к частым контактам с развитыми цивилизациями. Во-вторых,

тенденции к «самоизоляции» дальневосточных владений: Китая, Японии и частично Кореи, оказывали влияние на охлаждение контактов, что привело к категоричности исследователей в плане утверждений и о «самодостаточности» ЦА региона. Автоматически, из соответствующего вывода следовали умозаключения об отсутствии системы внешних контактов у древних тюрков, равно как у их политических преемников.

Очевидно, тезис об «изоляции» изучаемого региона у самого В.П.Юдина был рабочим; недаром он сам настаивал на расширении наших представлений о внешних контактах в ЦА. Скорее, под выражением «связи другого порядка» им подразумевались межцивилизационные контакты, о которых в его время говорить было не принято. Это, в частности, доказывается его интересом к более ранним сюжетам из истории региона, позволявшим приоткрыть завесу тайны над имевшими место тенденциями к широким контактам. Ученый был внимателен к работам коллег и смело высказывался на предмет дискуссии, которую сам инициировал, проявив интерес к теме. «Представляет интерес, - писал В.П.Юдин в рецензии на монографию С.Г.Кляшторного «Древнетюркские рунические памятники», - попытка решить вопрос и о таком неясном месте из памятника Кюль-тегину, как сообщение о посольстве народа согд бэрчэкэр букарак улус в орхонскую ставку тюрков в 732 г.н.э. для участия в похоронах Кюль-тегина. Интерпретация этого сообщения автором, если не будет признана окончательной, то, во всяком случае, стимулирует его дешифровку» [8, с.273-274]

Как автор рецензии, В.П.Юдин оказался прозорливым, ведь цитируемое им сообщение источника о посольской миссии в пределах региона в рассматриваемый период весьма любопытно и действительно требовало комментариев. К сожалению, В.П.Юдин из-за ограниченных рамок рецензии не остановился на данном отрывке подробно.

История Алтын Орды перекликается с более ранними периодами истории Центральной Азии, вне сомнений. Отсюда, представляет интерес спланированные историко-географические сведения, широко представленные в трудах Л.Н.Гумилева. О контактах тюрков с соседним Китаем, в частности, сам Л.Н.Гумилев пишет так: «В поисках сторонников император Западной Вэй, Вэнь-ди, послал некоего Ань Нопаньто к тюркскому князю Бумыну для установления дружественных отношений. Посланник, прибывший к тюркютам в 545 г., был принят радушно. «В орде все начали поздравлять друг друга, говоря: ныне к нам прибыл посланник от великой державы, скоро и наше государство возвысится». [9, с.26-27]

Обмен посольствами был, очевидно, привычным в отношениях тюрков с Поднебесной, поскольку далее Л.Н.Гумилев приводит сведения из переводов Н.Я.Бичурина: «Дыншущы с остатками орды бросился искать убежища в Западной Вэй, но там нуждались в тюркютах как союзниках против империи Ци и выдали тюркютскому послу три тысячи связанных жужаней. Посол велел обезглавить всех взрослых, но пощадил детей и «следовавших за князьями» слуг. С жужанями было покончено, и тюркюты стали хозяевами всей восточной половины Великой степи» [10, с.30] И еще:

«Разовые» посольства со стороны тюрков сочетались и с целенаправленными выездами для заключения так называемых «династийных» браков: китайские принцессы служили залогом мирных отношений. Хан восточных тюркютов, к примеру, вынужден был «упрочить союз с императором единственным известным ему способом – браком на китайской царевне. На беду первая его супруга умерла, но он немедленно выпросил замену. Новая царевна. Ичжен, была препровождена к нему с великой поспешностью, ибо, как выяснилось потом, она совмещала роль жены с функциями секретного агента» [10, с.165]

Более того, как выяснилось, имели место массовые вынужденные миграции, особенно в ходе военных действий: согласно данным Н.Я.Бичурина (о.Иакинфа), «618 г. стал переломной датой не только для Китая, но и для всей Азии. Великий полководец, администратор и политик, Ли Шиминь, подобно Александру Македонскому, хотел не просто завоевать страны с разными культурами, но и сроднить эти культуры, заменив тесным общением исконное противопоставление «цивилизованного» Китая кочевым варварам. До сих пор культурный обмен шел стихийно; с 618 г. его начали поощрять сознательно. Бурное время благоприятствовало начавшемуся процессу: множество китайцев, бежавших от суйской тирании, осело в тюркютских кочевьях и породнилось со своими гостеприимными хозяевами» [10, с.175].

«Суйские эмигранты» впоследствии оказали определенное влияние на двусторонние отношения. Так, известно, что «самым досадным для танского правительства было то, что тюркютский хан продолжал оказывать покровительство суйским эмигрантам, не оставившим надежд на реставрацию. Трудности, которые принуждена была преодолевать новая власть при восстановлении нормальной жизни страны, в любой момент могли быть использованы эмигрантами» [9, с.203-204]

Источниковая база темы, по мере расширения, задает новые задачи исследователям и позволяет обнаружить любопытные свидетельства о контактах по всему периметру современного Казахстана. [11]

О системе заложничества, практиковавшейся в отношениях тюрков с Китаем, сообщают к примеру источники, освещающие события примерно между 716 – 722 гг. [9, с. 275] Император, оставаясь номинально гегемоном степи и сохраняя престиж, требовал от тюрков заложника – тюркского вельможу для службы в корпусе телохранителей. Л.Н.Гумилев полагал, что данная мера «должна была символизировать признание воинской повинности, которую несли все кочевые подданные Империи» [9, с.322]. К примеру, Бильге-каган ежегодно отправлял одного вельможу в Чанъань «на службу». (В более поздней степной традиции аманатство, или отправка заложников, встречается очень часто и воспринимается как обыденный сюжет). Очевидно и то, что институт заложников тяготел к «данью кровью», ассоциировавшейся с язычеством (тенгризм).

Тем самым, находит подтверждение приведенное выше высказывание В.П.Юдина о «связях другого порядка» между политическими партнерами в ЦА. Исторический опыт древних тюрков в данном контексте неоспорим и зафиксирован в письменных источниках. Вывод В.П.Юдина подтверждается,

пусть фрагментарными и пока несистемными, историческими фактами, что подчеркивает значение трудов востоковедов Казахстана для углубленного изучения истории и культуры, в целом системы контактов между цивилизациями, в разрезе Центрально-Азиатского региона. [12]

Другой востоковед, Литвинский проводил параллель между древним и средневековым периодами истории евразийского материка, от Индии и Восточного Туркестана до Великой Степи: «С древнейших времен на территории Восточного Туркестана проживало индо-европейское население, и оно составляло в древности основной пласт в оазисах Восточного Туркестана – тохары, хотаносаки, согдийцы, а также индийцы. В средние века на территории Восточного Туркестана последовательно оседают несколько тюркоязычных и монголоязычных волн: уйгуры, карлуки, монголы и др. Все названные местные народы развивали свою государственность и культуру в обстановке теснейших связей с племенами и народами Средней Азии, а также Индии, народами из Южной Сибири и Монголии, в определенной степени – Тибета».[13, с.23]

Государственность как вершина социального / общественного договора, рождается не в одиночасье, - существуют закономерности процесса, факторы внутренние и внешние. Сравнительный анализ гипотез, текстов, топонимики, данных генетики, археологии и знание диалектических методов позволяют более-менее достоверно воспроизводить этапы того длительного пути, который прошли народы к обретению государственности. Велика роль в этом исторических источников, в определенной мере по истории Алтын Орды.

Безусловно, континентальная магистраль Великого Шелкового пути оказывалась посредником не столько в товарных, но и в культурных и интеллектуальных обменах между Востоком и Западом. Данный аспект еще не до конца изучен, есть поле деятельности для молодых ученых. Этимология, генетика, математические и физико-химические методы, - прикладные дисциплины в рамках диалога способны раскрыть недостающие детали огромного пазла под названием «Алтын Орда». Современные технологии позволяют аккумулировать достижения всемирной историографии по конкретной теме, в частности, цифровые возможности и работа с “big data”. [14]

-
1. Марк Блок. Апология истории, или Ремесло историка. Изд. 2-е. М., 1986, с. 63.
 2. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы, 1974.
 3. Хорезми. Махаббат нама. Алматы, 1985. Аударған А.Қыраубаева.
 4. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы, 1985.
 5. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. Алматы: Мектеп, 1988, 163 бет.
 6. Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1966.
 7. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. 2 изд. М., 1972.
 8. Юдин В.П. Рецензия на «Древнетюркские рунические памятники» С.Г.Кляшторного. В кн.: Юдин В.П. Центральная Азия в XIУ – ХУШ веках глазами востоковеда, Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с.
 9. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, М., 1993. – 526 с.

10. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М.-Л., 1950-1953, Т.1.
11. Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия, А., 1998.
12. Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. (биобиблиографические обзоры), А., 2001 и др.
13. Литвинский Б.А. Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии (проблемы этнокультурной общности) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. М., 1984. С.4 – 28.
14. Муканова Г.К. Инструментарий востоковеда в эпоху глобализации. Цифровизация и гипертекст. Выступление в рамках Международного научного семинара «Методика проведения археографической работы по выявлению, анализу и оцифровке архивных материалов». 3 марта 2020 г. Алматы.

Нұрхалық А.
Әл-фараби атындағы
Қазақ Ұлттық университеті
PhD доктор., и.о доцент

АЛТЫН ОРДА ҺӘМ ИАССАУЙ

Ата-бабаларымыз моңғол шапқыншылығы, орыс отаршылдығы, жетпіс жылдық советтік қызылдар қырғыны кезінде тәнін берседе, рухын бермеді, өзін берседе, иманын бермеді. Қаншалаған тайпалар жойылып бүгінде ізде қалмады. Бабаларымызды сол алапат жылдардан аман алып шыққан, өлмес те өшпес күш не, оны қайдан алды?

Ежелгі адамдар өздерін қоршаған құпия әлемді өз өресі жеткен деңгейде түсініп, қабылдауға тырысты. Бұл көптеген сенім мен нанымдардың пайда болуына себеп болды. Ежелгі заманнан осы уақытқа дейін жеткен деректерге сүйене отырып, кез-келген халықтың діні, наным-сенімдері мен дүниетанымы оның тарихына, рухани-мәдени, саяси өміріне үлкен әсер ететін фактор екендігін білеміз.

Дәстүрлі нанымдардың негізгі түрлеріне: Анимизм(табиғаттағы жанды-жансыздың рухы бар деп қарау және оған бас ию). Фетишизм («ерекше қасиетті зат» сенімі және олардың магиялық қуатына негізделген. Пұтқа табыну, бойтұмар тағыну). Тотемизм, ата-баба аруағына табыну, шаманизм, көкке және жерге табыну, тәңіршілдік пайда болды.

Біздің алғашқы нанымдарымыз тотемизмге негізделді, әр тайпаның өз тотемі болды. Қазақтардың әлі күнге көк бөріні пір тұтуы, аққуды атпауы - осы мифтік жануарлардың күші мен қамқорлығына деген сенімі.

Көк аспанды, жұлдыздарды, күн нұрын жан тұрағы деп қарастыру - оларды құдіреттендіруге жол ашты. Дамудың белгілі бір сатысында адам болмыс пен сананың, тән мен рухтың ара жігін ажыратты және соңғысын жоғарғы әлеммен байланыстырды. Әлемдік діндердің бастау тегіне Көкке табынудың (Тәңірге сену) өзекті қағидалары оларға арқау болған. Көкке

табыну - уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі. Көне түркілер жерімен, Жібек жолы арқылы қаншама діндер өтсе де, түркілердің негізгі сенімі тәңірге, аруаққа, төтемге табыну болды. Ол кездің әдебиетінде басты тақырып елдік, ерлік, салт-дәстүр, жоқтау еді.

Бұл үрдіс Хазіреті Пайғамбардың(с.а.у) (Илаһи билік 23 жыл) және оның төрт халифатының (Ижма 622-651) 29 жылдан соң, 661-750 жылдарда Уммия билігі үстемдік етті. 751 жылы Түркештердің кезінде Тараздағы Атлақ шайқасынан кейін Аббасилер билікке келді. Содан бастап Тұран елі ислам дінін өз еріктерімен қабылдай бастады. VIII-IX ғғ Орта Азияда араб тілі мен мәдениетінің үстемдігі айқын сезілді. Әл-Фараби тағы басқа көптеген оқымыстылар осы кезде шықты.

X-ғасырда орта азияда парсы тілі мен мәдениетінің үстемдігі байқалды. X-ғасырдың соңғы жартысынан бастап Қараханиттер дәуірі басталды, Сатұқ Боғра хан өз тегін, өз тамырын іздеді. Сатұқ Боғра хан қайтыс болған соң хан тағына баласы Муса отырды. Ол 960 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады [1. 211 б.]. Өздерін-ежелгі Тұрандықтардың ұрпағымыз деп жар салды. Осылай үш жүз жылға жалғасқан өз еліндегі мәдени, тілдік үнсіздік ғасырын бұзды. Ислам дінін ел идеологиясы етіп, түрік текті мұсыманбыз деп заңында жазды. Осыдан соң XI-ғасырда түрік тілі мен мәдениеті өз территориясында салтанат құрды.

Осы кезеңде қожа Ахмет Иассауи ұстазы Арыстан бабтың өсиетімен Бұхараға барып қожа Жүсіп Хамадани хазіретінің қызыметінде болып, мүршидтік кемел мәртебеге жетеді. Жүсіп Хамаданидің екінші халпесі қожа Хасан Андаки 1157-жылы рамазан айының 26-жұлдызында дүние салған соң қожа Ахмет Иассауи пір болып Бұхара халқына дағуат жасап жүргенде, Илаһи аянмен Түркістанға баруы ләзім болады. Пірлікті қожа Абдулхалық Ғыждуани хазіретіне беріп, барша шәкірттерінің оған қол беруін өсиет етті [2.30-32 бб.]. Туған өңірінің діні басқа отаршыл халықтардың қол астында қалатынын біліп, халқын рухани жақтан құтқаруға келеді. Алда болатын қиын жағыдайларға елді дайындады.

Түркістан халқында ежелгі оғыздардан сақталған 24 тотемдік символ болды, олар көк бөрі, бүркіт, ителгі, қыран, сұңқар, тазы, қаршыға, үкі, қарылғаш, аю, ай, күн, жұлдыз, тұмар, от деп жалғаса беретін. Ежелгі дүниетанымда біздің ата-бабамыз қасқырдан тарайды, не қасқыр емізеді, әйтеу, ит тұқымдас етіп көрсетеді. (Қытай жазбаларында «солтүстік патшалықытар және ит елі» деген үлкен аңыз бар). Міне, бұл Иассауиден бұрынғы бүкіл түрік халықтарына ортақ шежіре [3.89-114 бб.].

Пайғамбарымыздан бұрын құрып-бітуге шақ қалған Араб түбегі Құранмен сусындап, қырық құрау болған арабтардың басы бірігіп, мәңгілік Илаһи ілімнің нұрына шомылды. Құран түспесе, Пайғамбарымыз сол жерде тумаса Мекке мен Мәдинаға миллиондаған адам барар ма еді. Уотт Монтгомери «Исламның орта ғасырлық Еуропаға ықпалы» атты еңбегінде: Пайғамбар мисуагі әлемге тіс жауатын щетканы сыйлады. Сүннет көйлегі пижмаға айналды, ғұсыл тазалықты, дәрет төсекке аяқты жуып жатуды үйретті, жұмаға дайындалып сақал мұрт, шаш тырнақты алу жеке гигиена

мен мәдениетті үйретті. Бұрынғы төсекке де жүн шекпендерімен құлай беретін жаман әдеттерінен айырылып төрт мезгілге қарай киім киетін болды, биттен құтылды, тамақты фарфор ыдыспен ішетін болды, кептірілген балық жейтін Еуропалықтар жеңіл сорпа, қою тамақ, тәтті тағам жеуді әдетке айналдырды, Араб цифыры, компас, қағаз жасайтын дирмендер Еуропаға келді, солай жаппай сауаттанды. Зайтүн, інжір, банан, жүзім, құрма, шие жемістері келді, егінді үнемдеп суғару үшін шағын арықтыр қазды, Гиттар алғаш Испанияда Кодрова халифатында пайда болды. Сәулет өнері дамыды, медицинаға жаңа серпін берді, солай Ибн Сина атымен аталды [3.89-114 бб.].

Қожа Ахмет Иассауи түркі халықтарының дүниетанымының көкжиегін кеңейтті, көне түркілік дүниетанымды ислам қағидалырымен байытты, жаңа өркениет қалыптастырды. Дәл солай мәңгілік ілім көне түркілік мәдениетке де өз сәулесін шашты. Қоғамды жаңартты. Иассауи түркінің ежелгі өмір сүру заңдылықтарының шариғатқа қайшы емес жақтарын сол бойынша қалдырды, қайшыларын назиралық жолмен ақырын жаңғыртып, синтез жасай білді.

Міне осылай Иассауи қазақ ұлтының ұлттық идеологиясын жасады.

Жыр-дастандардағы тотемдік ұғымдарды илаһи ілімге сай етіп жаңғыртты. Тәңірді-Аллаға. Көкбөріні- Адам атаға. Періні- періштеге. Киесі бар адамды- Әулиеге. Құт қонған дуалы ауыз адамды- Пірге. Ноянды- биге ауыстырды т.б, солай қазақты келешек ұлт ретінде дайындады, ру басына қожаларды қойып, дәстүрлі діни сана қалптастырды [3.89-114 бб.].

Дін ғибадат қана емес, әдеп ілім екенін санасына құйды. Әуелде ұят болады деп әдеп, иба-ізет, ар-намыс, білім-өнеге, адамгершілік, мейірімділікті үйретті. Үлкенді силап, кішіні аялайтын көркем мінезді қалыптастырды.

АНФАЛ сүресінің 29-аятында: «Ей, мүміндер! Алладан қорқыңдар, Оған құлшылық жасаңдар, тақуа болыңдар, сонда Алла сендерге ерекше қабілет беріп, жақсы мен жаманды, ақиқат пен жалғанды айыратын күш береді. Күнәларыңды кешіреді, сендерді жарылқайды. Алла қамқоршы, асқан жомарт». Міне осылай Құранда көп жерде мадақталатын шын тақуалықты халық жанына әдемі сіңірді.

Тариқат-жол деген мағынада. Бастапқыда адам күнадан тазарып, рухани көтерілу жолында болып, барлық тән құмарлықтарымен (нәпсісімен) күреседі. Адам әлсіз болғандықтан тариқатта рухани тәлімгердің көмегінсіз тазара алмайды. Өз бетімен құлшылық жасап кемелдікке жете алмайды. Тариқат жетекшілері үкен әулиелерден болады. Орта азияда Қожа Ахмет Иссауи негізін салған Иссауи тариқаты, бұхаралық Бахау-Дин Нақшбанди негізін салған Нақшбандия тариқаты және хорезмдік Нәжім-ад Дин Кубра негізін салған кубравия тариқаттары кең таралды [4].

«Әулие» сөзі арабтың «уәли»-жақын, дос, көмекші ұғымын білдіреді. Бұл сөздің шариғаттағы мағынасына келсек: күнә істеуден бойын аулақ ұстайтын, Аллахқа шынайы итағат етуші. Оған деген махаббаты жалындап, Одан қатты қорққан және Хазіреті Пайғамбардың (с.а.у) сүннетін қалдырмастан мұқияттылықпен орындаған, иманы берік кісі. «Уәли» сөзінің көрше түрі «Әулие» (достар) [5.276 б.].

Белгілі орыс ғалымы Бартольд Исламның Дешті Қыпшақ даласына таралуы сопылардың еңбегі мен мұсылмандық отырықшы халықтардың көршілес көшпелі тайпаларға ықпал дейді.

Орда Ежен, Бату, Шайбан тел қозыдай тебісіп өсті. Әкесі Жошыдан қалған кең даланы місе тұтпай Бату қалың қолын бастап, батысқа жорыққа аттанды. Жайықтан өтіп, Еділ маңындағы бұлғарларды бағындырып, қырық құраулы орыс кінәздықтарын шетінен талқандап, тез жаулады, одан ары Киев қаласын басып алды. Польшаны, Венгрияны, Чехияны, Молдавияны ойрандап, Ертіс өзенінен Дунайға дейінгі кең-байтақ даланы уысында ұстады. Шығыс Еуропаны алған Бату хан Еділ бойына қайтып келіп, алтынмен аптап, күміспен күптеп хан Сарайын жасатып, Сарайшық қаласын салдырды. Ағасы Орда ежен мен інісі Беркеге де жер беріп, өз алдына ел басқартты. Берке солтүстік Кавказ және Еділ бойында түрік-монғол елін билеп отырды.

Бату хан дүниеден өте сала Монғол үстіртіндегі Ұлы хан Мөңке христиан Сартақты Қарақорымға шақырып, ұлыс билеушісі етіп тағайындады. Сартақ Қарақорымға кеткенде Берке өзін ұлыс ханы деп жариялап, ұлы хан Мөңкеге салық төлеу, соғыс олжасын тапсырудан бас тартып, шын мәніндегі Алтын орда мемлекетін құрды [1. 300-301бб.]

Ислам дінін қабылдаған Беркенің таққа шығуымен Алтын Орданың Ислам тарихы басталған еді. Алтын Орда хандары басқа діндерге деген кеңпейілді яғни толерантты саясатын жалғастыра берді. Мемлекеттің аумағы Сырдария мен Ертістен Шығыс Еуропаға дейін, Балтық теңізінен Оңтүстік Кавказға дейін жалғасып жатқан еді. Сондықтан Батыс пен шығыстың көпестерінің сауда керуендері тоқтамай өтпеді. Қытайдан Еуропаға баратын сауда жолдарының көпшілігі Алтын Орда территориясынан өтетін. Сауда керуендерімен бірге білім мен ақпарат, жаңа түсініктер мен жаңа діндер бір-бірімен алмаса бастады. Әрине бұл керуендермен мұсылман дәруіштер яғни мұсылман миссионерлер Ислам дінін таратты [6].

Бұхара қаласындағы Кубравия тарихатынның белгілі ұстазы Сайф-ад-Дин Бахарзи көптеген уәзірлер мен мемлекет қайраткерлері және билеушінің құрметіне ие болды. Берке хан дүниеге келгеннен соң анасының емшегін мүлде емген жоқ, соңында мұсылман әйелдердің бірі оны емізіп, өсірді. Өсе келе ол ағасының нұсқауымен түрлі елдерге барды. Осы сапарлардың бірінде ол Бұхараға келген. Онда ол сол кездегі данышпандардың бірімен кездесіп, одан нұсқаулар алды. Бұл данышпан құрметті әулие шейх Сайф ад-дин Бахарзи еді. Ол біраз уақыт оның қасиетті табалдырығын тоздырып тәлім алды. Меңгу Ханның анасы Бұхарада салған медресенің басқаруын шейх Бахарзи қарамағына қалдырды. Бірнеше ауылдардың төлейтін салықтарын осы медресеге арнады. Монғолдар «ұлы шейх» атағын берген Бахарзи, монғолдар арасында Ислам дінінің таралуына оң ықпал етті. Алтын Орда ханы Бату хан мұсылман болмаса да, бауыры Әмір Берке шейх Бахарзи ұсынысымен мұсылман болып оған мурид болғанына қуанды. Кейбір аңыздарға қарағанда, Бату Хан мен Хулагу Хан да ол арқылы мұсылман болған, бірақ олар мұны құпия ұстаған еді [7].

Өз Тәкенің пірі пір Мүрсәлі, Абылай ханның пірі жалаң аяқ Өздер, Бейбарыс сұлтанның пірі Қызыр бин Аби Бакр бин Муса әл-Адауи, Төле бидің пірі Шеххауа Тахир, Әмір Темірдің пірі шейх Мир Саид Барака Жүніс ханның ұлы Ахмет хан мне Әбу Сағид сұлтанның пірі қожа Убейдұлла Ахрар хз т.б хан-сұлтандардың Түркістанға өзін жерлеуді өсиет етуін ескерсек Берке ханның пірі болуы заңдылық.

Сыртқы саясатта да, Исламдық бағытты ұстанған ол, 1260/61 жылдары Хулагу мен соғысып жатқан Мысыр билеушісі Бейбарысқа елші жіберіп, онымен Хулагидтерге және олардың одақтасы Византияға қарсы әскери одақ құрды. Бейбарыс сұлтанда хатшысы Мұхиддиын Абд-аз-Захирге Алтын орданың ханы Беркеге хат жаздырды. Арнайы сыйлықтар жіберді. Бас кәде ретінде Құранды илеген таза терімен қаптап, туған жеріне сирек кездесетін нуба түйесімен жіберді. Күміспен күптелген піл тісі, күміс шамдар және құлыптар, жайнамаз, түрлі түсті кілемдер, қымбат асыл киімдер, лағыл тастар, гауһар жүзіктер, алтын жалатылған темір шоқпарлар, күміс ер-тоқым, асылға суарылған ұстара, жібек жіптер, ала маймыл терісі, найза, қылыш, терімен қапталған сандық. Одан бөлек асыл текті жүйрік аттарды жіберді. Адал-арамды жетік меңгерген аспаздар. Ғұлама ұстаздар және әдепті құлдар қосты. Хатты оқып беруге өзінің сенімді имамы Маджуддинді бірге жіберді. Әмір Көшербекті басшы етіп, Бағдаттан келген Сараған ноянды қосшы етіп, сәт сапар тілеп аттандырды. Сұлтан Бейбарыс Хижири 661 (1263) жылы Рамазан айының 17 күні қасиетті Мекке мен Мадина қалаларында Берке хан үшін арнайы дұға жасатып, оның атына ұмра қажылық жасауды әмір етеді. Өзінің ұлының атын азан ашқырып Берке хан деп қойды [8.114 бб.]. Берке хан одақтастықтан соң үлкен әскермен Кавказға басып кіріп, Кура өзенінің маңында Хулагилердің армиямен соғысты. Бұл әрекет өз кезегінде Хулагудың бүкіл күшін Египетке жұмылдыруына мүмкіндік бермей, оның екі майданда соғысуына алып келді. Осылайша ол өзін халықаралық аренада Ислам әлемін қорғаушы ретінде көрсете бастады.

1313 жылы Алтын Орда тағына Өзбек шықты. Осыдан бастап Алтын Орданың исламдануы күшейді. Басқаша айтқанда Қыпшақ даласында Түркі-Ислам өркениеті қанат жая бастады. Хан тағына ие болған Өзбек хан Алтын Орданы түбірімен өзгерте бастады. Өзбек ханның барлық істерде өзінің ұстазы, шейх Эль-Мискаридің кеңестеріне құлақ түрді. Ол алдымен мемлекеттік басқару мен сот ісінде енгізді. Мемлекетті ұлыстарға бөліп, оны мұрагерлікпен қалдыруға рұқсат берді. Сот істерінде Яса заңдарымен емес, шарифат үкімдерімен жүргізуге бұйрық берді. Шарифат заңдары бойынша елдегі сот ісі жүргізілгендіктен, оның маңыздылығы артты. Өзбек ханның тұсында Алтын Орда Ислам өркениетінің шеңберіне енді. Қырым түбегі мен солтүстік Кавказда тіпті бүгінгі Әзірбайжанда көптеген мешіт медреселер салынды. Өзбек хан Берке ханның Мысыр мәмлүктерімен одақтастығын жалғастырды [9].

Алтын орда халқы негізінен қыпшақ, қаңлы, арғын, найман, қоңырат, керей, уақ, т.б этникалық жағынан әр келкі болғанымен негізгі тұлғасы түркі тілдес тайпалар болды. Басты әскери күші қыпшақтар еді. Басында бұл түркі тілдес тайпалар жеке-жеке Шыңғысханмен қарсыласып көрді, жеңіліп оған

бағынды [1.302 бб.]. Араб Әл-Омари Дешті Қыпшақ жайында былай деп жазды: ертеде бұл мемлекет қыпшақтар елі болған. Ал орларды моңғолдар жаулап алғаннан кейін қыпшақтар солардың қол астына қарап қалды. Содан кейін моңғолдар қыпшақтармен араласып туыс болып кетті. Жер моңғолдардың нәсілдік сипатын өзгертіп жіберді. Құдды бір анадан туғандай дәл қыпшақ болып кетті. Моңғолдар қыпшақ жерінде нек қиысып мекендеп қалды.

Алтын орда жергілікті халықтың ежелден келе жатқан ел басқару салтын өзгертпеді. Жергілікті түркі тілдес шонжарлармен моңғол шонжарлары өзара құдаласып қыз алысты. Құдандалық тіпті ерте басталған. Шыңғысханның өзі қоңырат қызы Ұлын ханымның ұлы. Әйелі Бөрте де сол елден. Екінші әйелі Хотоктай меркіт қызы. Жошының бір әйелі Сартақ қоңырат қызы. Тағы бір әйелі Бектұмыш Керей қызы. Шыңғысхан бір қызын ұйғыр Идиқұтқа, бір қызын қарлұқ Арсылан ханға берген. Жошы өзінің үлкен қызын қаңлының ұлыс бегі Тұғырылдың баласы Сұнақ тегінге берген. Міне осы үрдіс Алтын орда кезінде тіптен күшейді. Моңғол шонжарының өз дініне берік түркі тілдес тайпалардың қызынан туған балаларының тілі анасының тілінде шықты. Бұл жағыдай моңғолдардың жергілікті халыққа сіңіуін тездетті. Уақыт өте келе моңғолдың өздері де түркі тілінде сөйлей бастады. Алтын орданың әдеби тілі қыпшақ тілі болып сақталып қалды [1.304 б.].

Шыңғыс ұрпақтары арасында, Берке, Мұхаммед, Барақ, Ахмед, Сабыр, Мубарак, Хәлил, Ходжа, Ильяс, Данишменд, Хасан, Мәлік, Туевкет (Тәуекел), Бахтияр, Адил, Қарақожа, Абай, Тавакул-ходжа, Ибрахим, Арабшах, Тимур-Шайх, Әли, Хасан және т.б. көптеген мұсылманша есімдер кездеседі [10].

Түйін: Адам рухани жақтан жауланбаса, ешқашан ешкімге жауланбайды. Алтын орда Дешті Қыпшақтың ежелгі мекені кейін де солай сақталды. Пайғамбарымыз (Илаһи билік 23 жыл) және оның төрт халифатының (Ижма 622-651) 29 жыл осы кездерде рухани патшалық пен әкімшілік патшалық бір адамның қолында болды. 651жылы Уммия билігі келгеннен бастап рухани патшалық пен әкімшілік патшалық екі адамға бөлінді. Адамды тәрбиелейтін Пайғамбарлар тізбегі тоқтаған соң, рухани билік әулие-ғұламаларға берілді.

Рухани билікті қолында ұстаған ислам дінінің үлкен ұстаздары Қожа Ахмет Иассауи, Бахау-Дин Нақышбанди, Нәжім-ад Дин Кубра қатарлы көптеген әулиелердің жолын ұстанған шәкірттері, жойқын сұрапыл соғыстармен саяси тарих жазған, алып империялардың қол астында езіліп-жаншылып жатқан халықты құтқарды. Рухани сауыт киген біздің ата-бабаларымыздың иманы сынбады. Өздерін де ұрпақтарын да жоғалтпады. Молда-қожа, ишан, дуалы ауыз жырауларды тізбелемесек те солардың төл шәкірттері Абай Құнабайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жсіп Көпеев, Ғұмар Қараш, Шәді Жәңгіров, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Нұржан Наушабаев, Тұрмағмбет Ізтілеуов, Ақмола Мұхаммедияров, Әбубәкір Кердері, Мақаш Қалтаев, Нұржан Надшабаев, Мұсабек Байзақұлы, Әріп Тәңірбергенов, Иманжүсіп Құпанұлы қатарлылар болды.

Біз асыл дінімізге жабыссақ қана мәңгілік елге айналарымыз шын.

1. Ниғымет Мыңжанұлы. «Қазақтың қысқаша тарихы». Үрімжі: Шынжаң халық баспасы. 1987. -682бет
2. Мәулана Әли ибн Хусейін. «Рашахат ани әл-Хаят». Астана: жедел басу баспаханасы, ЖШС.- 2017. -456 бет.
3. С.Керімбай, М. Төлеген, Ә.Нәби, А. Тасболат. «Яссауи феномені». Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2017.-456 бет).
4. Али-заде, А. А. Тарикат // Исламский энциклопедический словарь. — М. : Ансар, 2007. — С. 758.
5. Сейтбеков Смайл. «Иман негіздері». Алматы: ЖШС РПБК «дәуір». 2011. -375бет
6. <https://kk.wikipedia.org/wiki>
7. TDV Ислам энциклопедиясы, Ыстамбұл 1991, 4-том, 474-475 – бет.
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/baharzi-seyfeddin>)
8. Қайрат Сәки. «Пирамида үстіндегі киіз үу немесе Байбарыс туралы». Астана: Фолиант. 2000.-260бет
9. <https://www.trt.net.tr/kazakh/bag-darlamalar/2017/07/01/ozbiek-khan-758411>
10. Берекет Кәрібаев, Қазақ газеттері сайты.

Сабитов Ж.М.

*Национальный Центр Государственной
Научно-Технической Экспертизы*

ШЕЙБАНИ ХАН ӘСКЕРІНІҢ ҚҰРАМЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ ҚАТЫСТЫ

Тарихнамада Мухаммед Шейбани әскерінің саны мен сапасы туралы мәселе өте нашар қарастырылды. Ғалымдар бұған қатысты әртүрлі пікір айтқан. Бұл мәселені мейлінше терең қарастырған Т.И. Сұлтанов. Оның көзқарасы бойынша әскер құрамындағы өзбектердің саны шамамен 40 мыңнан 60 мыңға дейін [1, 20], ал егер олардың әрқайсысының отбасы болғанын есепке алсақ, Мухаммед Шейбаниға кеткен өзбектердің саны 240 мыңнан 360 мың адам [1, 21]. Сонымен қатар Т.И. Сұлтановтың есептеуінше, ол кезде әрбір орташа отбасында 6 адамнан болды, ендеше халықтың санын анықтау үшін, әскер санын 6 көбейтсе жеткілікті. Бұл жерде аталған көрсеткішпен келіспеуге болады. Мейлінше классикалық болып 1дің 5 ке сәйкестігі: әскер саны бұл бүкіл көшпелі халықтың 20 пайызын құрайды.

40 мың өзбек әскері туралы тезистің дәлелі, 1509 жылғы жорыққа 10 мың таза өзбек, 20 мың моғол мен шағатай, 10 мың атты әскер мен 20 мың сиххи (қосымша әскер) қатысқаны туралы жазған Ибн Рузбиханның ақпаратына негізделген [1, 20]. Одан басқа, Т.И. Сұлтановтың пайымдауынша, қалаларда гарнизан есебінде қалдырылған бұл әскерден басқа әлі де әскер болған. Бұл жерде қалаларда үлкен гарнизондардың болуы екіталай екенін атап өткен жөн. Мысалы, Бабыр небары 240 адаммен ғана Мұхаммед Шейбаниден Самарқандты жаулап ала алады [2, 105]. Ендеше, ол

жерде гарнизон болған жоқ немесе тым аз болды. Бұл қазақтарға қарсы жорықпен бірге, Орта Азияда гарнизондар шамалы болғаны туралы айтуымызға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, Ибн Рузбиханда 40 мың атты әскердің небары 10 мыңы (сиххиді есептемегенде) өзбектер деп, тағы 20 мыңы моғолдар мен шағатайлар, ал тағы 10 мыңы бейтарап болып белгіленген. Сонымен, бұл жерде Т.И. Сұлтановтың сандары сәл жасанды сияқты екенін өткен жөн. Өзбектер (көптеген тарихшылар жаңсақ пайымдағандай, өзбектер деп біз, тек оның шығыс бөлігін ғана емес, барлық алтынордалық көшпенділерді атаймыз [3, 30] [4]) Мұхаммеда Шейбани әскерінің басым бөлігін құраған жоқ. К.А. Пищулина атап өткендей, Мұхаммеда Шейбанимен кеткен көшпенділердің саны көп болған жоқ [5, 290].

Хижраның 908 жылы (1503 жылдың мамыры) шабанда Шейбани-хан тұтқынға түскен екі моғол ханын талқандады. Әскери кампания моғолдардың толық талқандалуымен аяқталды. Шейбани-хан моғол хандарын әскерсіз Моғолстанға жер аударып, ал моғолдарды өзіне қалдырып, кейін «хандар мен Моғолстаннан алшақ болуы үшін», оларды Хорасанға жақын қоныс аударды. Сонымен қатар, келесі моғол ханының әскерінде (Сұлтан Саид-хан) небары 4700 жауынгер болған [6, 241-242]. Яғни, моғолдардың басым бөлігі 1503 жылы Мұхаммеда Шейбанидің әскеріне қосылған.

Хижраның 911 жылы (1505-1506) Темір сұлтанның 5 мың әскері «өзбектер, сарттар мен моғолдардан» құралған [1, 14].

Егер Мұхаммед Шейбани әскерінің әуелгі құрылымы мен санына қарасақ, біз хижарының 906 жылы (1500-1501) Мұхаммед Шейбаниде 3-4 мың өзбек пен сонша жергілікті жауынгер болғанын атап өте аламыз [2, 101]. Мұхаммед Салихтың көрсеткіші бойынша, Мұхаммед Шейбанидің 10 мыңдық әскерінің басым бөлігін шибандықтар, олардың 300 күшші тайпасынан, 1000 дұрманнан, 700 найманнан, «ички тайпасының қарсылысы» 4000 адамнан құралған [1, 22]. Т.И. Сұлтанов Ички тайпасы толық құрамымен Дешті-Қыпшақты тастап кетті деп есептейді. Бұл жерде Ички атауы илатийаның 92 тайпасының тізімінде кездеспейтінін атап өту қажет. Сонымен қатар, Мұхаммед Салих 1503 жылы туралы аталған рулардан басқа Мұхаммед Шейбанидің қоластында сихиут, қият, қоңырат (Хусейн Алидің басшылығымен), бүркіт, найман (Қанбар бидің басшылығымен), дұрман (Джанвефа-бидің басшылығымен), үшін, күшші (Көпек-бидің басшылығымен), жалайыр, қарлық, сүлдүз, нүкіз, тама, татар, ички, ойрат, адлу-оғлы (Хамза-бидің басшылығымен), маңғыт және адғу (маңғыттар мен Адғу уруганың басында Хаджи-Ғази) болғанын жазады [1, 10]. Біздің пікірімізше, Адғу уругты Едіге уруг (Едіге руы) ретінде пайымдауға болады, сондықтан неге Хаджи-Ғази маңғыттар мен Адғу уругты бір мезгілде басқарғаны түсінікті бола түседі. Ол, Едігенің ұрпағы болып, оның Мұхаммед Шейбаниға қызмет еткен ұрпағының кланын, сондай-ақ, барлық маңғыт тайпасын басқаруы мүмкін.

Мұхаммед Салих атап өткендей, оң қанатта қият, қоңырат, маңғыт, дұрман, үйсін, ойрат сияқты тайпалар болған. Сол қанат 1500 адамнан құралған, оның 700 найман болған [1, 10].

Бұл жерде, 19 тайпа мен тек 6 тайпалық бектердің атауы аталғанын атап өткен жөн. Бұл 6 бек Мұхаммед Шейбанидің қоластындағы ең ірі тайпалардың жетекшілері болуымен байланысты шығар. Таңқаларлық факті, күшші тайпасының бегі (300 адам) деп аталып өткен де, ал «ички тайпасының» (саны 4000 адам) бегі жоқ. **МИКХ** құрастырушылар жазғандай, : «Ички – әдетте бұл терминді этноним ретінде қабылдайды. Алайда, ол әлеуметтік мағынаға ие және аса рұқсатты талап етпейтін ханның ішкі бөлмесіне кіру құқығына ие, нөкерлердің тобын білдіруі мүмкін [7, 493]. Бұл этноним емес, әлеуметтік мағына болуы толығымен ықтимал. Екінші жағынан, 10 мың адамның 4 мыңы хан бөлмесін кіру құқығына ие деп жорамалдауға да қиын. Ички бұл Орта Азияға Мұхаммед Шейбаниден бұрын қоныс аударған «ішкі өзбектер» болуы мүмкін. Өзбектердің Орта Азияға қоныс аудару процесі бір мезеттік акті болмағанын бұл жерде атап өту қажет. 15 ғасырдың ортасында тимурид Абу Сейідке қызмет ете бастаған Аргун тайпасы тұтас бұл аймаққа қоныс аударды [8]. Абу Юсуф Аргун Мұхаммед Шейбанидің Самаркандты бейбіт жолмен басып алуына ықпал еткен адам [2, 98]. Біздің білуімізше, хижараның 913 жылы (1507-1508) Ауғаныстанда Аргундардың Бабырдан [2, 215] жеңілісінен кейін, олар Мұхаммед Шейбанимен келіссөз жүргізді [2, 217-218]. Синдіге кеткенге дейін, Шах бек пен Мукім Аргун Мұхаммед Шейбаниға қызмет етіп, әскерінің бір бөлігі болуы толығымен мүмкін.

Алтынордалық Минг тайпасының кейбір өкілдері Бабырға (Ибрагим Сару) [2, 55] қызмет еткен, яғни, олар Мұхаммед Шейбаниден бұрын Орта Азияға қоныс аударған.

Кейін Убайдулланың (1534-39) [9, 218] немесе Абдаллах II тұсында [10, 309] Дешті-Қыпшақ даласынан Орта Азияға маңғыт пен кенегес тайпалары қоныс аударды. Ендеше, кейбір өзбек рулары бұдан да бұрын Тимуридтер территориясында болғанын, сондықтан осылар Мухаммед Салихте ички ретінде, яғни ішкі өзбектер деп сипатталғанын нақты айта аламыз Ички терминінің келесі нұсқасы - бұл ичкилер, ата-бабасы Әбілқайырға (Мұхаммед Шейбанидің атасы) қызмет еткен, Мұхаммед Шейбанидің жанындағылар мен оның малайлары. Бәрі бір де Т.И. Сұлтанов санағандай, Ички үлкен тайпаны білдіруі екіталай.

А.А. Семенов «Моғолдар мен шағатайлар өзбек ұлыстарының арасында тұрып, (өзбектердің) ішкі жауы болған; өзбек сұлтандары мен бектеріне адал қызмет еткен олар енді өзбек мемлекетіндегі билік үшін тартысты көріп, олардан шет айналып, Бабыр сұлтанның жағына шыққанын» атап өтті [11, 115]. Хижраның 913 жылы (1507-1508): «Әр түкпірдегі және әр аймақтағы түріктер мен шағатайлардың біреулері пайда үшін, екіншілері еріксіз түрде өзбектерге қосылды» - дейді Бабыр [2, 218].

Біз білетіндей, Бабырдың қоластында 20 мың моғол мен 5 мың шағатай болған [11, 117]. Мұхаммед Шейбанидің өлімінен кейін, Шибанидтерге қарсы бас көтерген осы 20 мың моғол [11, 115]. Ендеше, осы 20 мың моғолдың бір бөлігі 1503 жылы Мұхаммед Шейбаниге тұтқынға түскен моғолдар болуы мүмкін.

Сондай-ақ, қазақ жауынгерлері де Мұхаммед Шейбанидің әскери жорығына қатысқанын ұмытуға болмайды. Н.А. Атығаев пен З.А. Жандосова алғашқы деректен Мұхаммед Шейбанидің Қасымға қатысты сөздері туралы мәлімет келтіреді: *«Түркістанның басшылары туралы хабар маған [Түркістанның] қарсы шығатын ой туғызды. Бүгінгі таңда өтініш білдірушінің қоластында әскермен бірге жиналып, Самарқандқа қарсы шығып, әмір Темірдің ұрпағынан астананы тартып алып, ал кейін Андижанға бет алып, одан Омар-Шайхтың ұлы Бабырды қуып жіберіп, Шыңғыс хан ұрпағы үлкен ұлының жорығы нәтижесінде мұрагерлік тәж бен таққа ие болу үшін, Үлкен хан мен Шыңғыс ханның ұрпағына маған жанашырлық танытып, көмекке 12 мың адам беруіне өтінішпен жүгінемін». ... «Шәхыбек-ханның өтініші Дешти- Қыпшақтың патшасы Қасым-ханға жеткенде, ол келісім беріп, [Шәхыбек-ханға] қанша сұраса, сонша сұраған әскерін көмекке жіберді» [12, 275].*

Дегенмен, кейін Н.А. Атығаев пен З.А. Жандосова былай жазады: *«Сонымен, Шайбәни-хан жиырма мың жауынгер сұрады, Қасым хан оның өтінішін орындады. Ал кейін Шахыбек-хан Самарқандқа жиырма мың жауынгерімен таяп келгені туралы айтылады», ендеше бұдан, Шайбәни-ханның барлық әскері далалық-қазақтардан құралғаны туралы қорытынды шығаруға болады» [12, 275].* Дегенмен, аталған пікір жаңсақ болуы мүмкін. Аудармада Мұхаммед Шейбанидің 12 мың әскер сұрағаны туралы айтылады, ал жалпы 20 мың әскері болған, сонымен, біз 8 мыңы Мұхаммед Шейбанидің әскері, оның жартысын өзбектер, ал келесі жартысын сарттар, шағатайлар мен моғолдар (6 - 8 мың санын және осындай құрылымды Бабыр келтіреді) құрауы мүмкін деген жорамал жасай аламыз. Бұл жерде Мұхаммед Шейбанидің Самарқандты қазақтардың белсенді көмегінсіз алғанын атап өткен жөн. Мұхаммед Шейбанидің әйелі болуды ойлап, қаланы ерікті түрде берген (Самарқандтың билеушісі Сұлтан Али-мырзаның анасы) Зухраның ақылсыздығынан Самарқандты басып алды [2, 98-99]. Сондықтан неге Мұхаммед Шейбанидің Қасым ханның атынан ақша шығармағаны және хутба оқымағаны түсінікті. Сондай-ақ, (шамамен 1498-1500 жылдары) Самарқандты бағындыру жоспарынан бірнеше жылдан кейін, Қасым ханның әскері оның иелігіне (1500- жж. екінші жартысында) шабуыл жасағанда, Мұхаммед Шейбанидің таңқалауы да түсінікті. Қасым ханның әскері Самарқандты басып алуда ешқандай роль атқарған жоқ, сондықтан Мұхаммед Шейбани өз уәдесін орындаудың еш қажеті жоқ деп шешті. Қасымның әскері Мұхаммед Шейбаниде ұзаққа қалмаған болуы керек. Мұхаммед Салихтің мәліметіне сай (1500 ж. 6-8 мың +12 мың қазақ әскері), біз тіпті 1503 жылы Мұхаммед Шейбаниде тағы небары 10 мың әскер болғанын көреміз.

Жоғарыда айтылағанның барлығын түйіндей келе, біз, әуелі (1500-жылы) Мұхаммед Шейбани әскері 3-4 мың өзбектен құралғанын, сондай-ақ, соншама сан шағатай, сарт және моғолдың болғанын пайымдай аламыз. 1503 жылы Мұхаммед Шейбаниде басым бөлігін (минимум 6 мың) өзбектер құраған, 10 мың әскер болған. Мұндай өсім Мұхаммед Шейбанидің Орта Азияны жаулап алғанынан кейін, олар оның әскеріне қосылуы және Темір

ұрпағының иелігіне қоныс аударған ички өзбектердің қосылуымен түсіндірілуі мүмкін. Ибн Рузбиханның мәліметіне сай, енді 1509 жылы Мұхаммед Шейбани әскері 40 мың атты әскерге және 20 мың қосымша әскерге дейін көбейді (Мұхаммед Шейбанидің 60 мыңдық әскері туралы айтатын бұл мәліметтер басқа да парсы деректерінде дәлелденеді [12, 276]). Өзбектер бұл әскерде басымдыққа ие болған жоқ. Олар шамамен 15 мың болды (бір 10 мыңдық жасақ «таза өзбектер» мен тағы 10 мыңдық жасақтың бір бөлігі «әскери салтаттылар»). Оған қоса бұл өзбектердің басым бөлігін ертеде осында қоныс аударған өзбектер (ички) құрайды. Сонымен, Мұхаммед Шейбанидің тұсында Орта Азияға 240 мыңнан 360 мыңға дейін өзбек қоныс аударды деген болжам дәлелденбеді. Мұхаммед Шейбанимен бірге қоныс аударған өзбектердің саны 10 мың жауынгерден (немес 50 мың адам) аспайды. Кейін бүгінгі Өзбекстанға тек «Өзбек» атауын беріп, Орта Азияның этногенетикалық картинасына аса әсер етпеген, 16 ғасырдың бірінші онжылдығындағы Жошы ұлысынан (Дешті-Қыпшақтан) өзбектердің миграциясы аса мардымды болған жоқ. Келімсек өзбектер Орта Азияның басқарушы элитасына айналып, мұнда Ресей империясының жаулап алғанына дейін үстемдік етті.

1. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в 15-17 вв. Вопросы этнической и социальной истории. М. Наука. Главная редакция восточной литературы. 1982. 132 с.
2. Захир ад-дин Мухаммед Бабур. Бабур-наме. Записки Бабура / Перевод М.Салье. Издание второе, доработанное. Ташкент: Институт востоковедения Академии наук РУ, 1993. 464 с.
3. Утемыш-хаджи. Чингиз-наме Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П. Юдина. Подготовила к изданию Ю.Г. Баранова, Комментарии, указатели М.Х. Абусейтовой. Алма-Ата. Гылым. 1992.
4. Сабитов Ж.М. О происхождении этнонима узбек и «кочевых узбеков»//Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 4. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2011. С. 166-173.
5. История Казахстана в пяти томах. Том 2 - Казахстан в эпоху позднего средневековья. Алматы. 2010. 624 с.
6. Акимушкин О.Ф. Средневековый Иран: культура, история, филология. Санкт-Петербург. Наука. 2004. 404 с.
7. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков: (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата. Наука. 1969. 650 с.
8. Сабитов Ж.М. Аргуны во владениях Тимуридов в 1450-1550-ые года//Средневековые тюрко-татарские государства. Выпуск 3. Казань: Изд-во «Ихлас», 2011. С. 128-133.
9. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII—XIX вв.). — Алматы: Дайк-пресс, 2004. 516 с.
10. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII—XIX веков. – Алматы: ТОО «Print-S», 2009. – 1263 с.
11. Семенов А.А. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр//Труды академии наук Таджикской ССР. Том XII. 1953. - С.108-150.
12. Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Сведения «Алам-ара-йи шах Исмаил» о казахах и казахском ханстве XVI века//Материалы Международной научно-практической

Сартқожаұлы Қ.

Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің Түркітану және алтайтану ғылыми-зерттеу институтының директоры, филол.ғ.д., т.ғ.к.

Жұматайұлы С.

Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің I курс докторанты

ТҰҒЫРЫЛХАН – ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДЕ

Тұғырылхан (1130-1204 ж.ж.) VII ғасырда негізқаланған Керей мемлекетінің XII ғасырдағы атақты билеуші ханы. Олкерей елінің ханы Мархұздың үлкен ұлы Құршақұз Бұйрық ханының ұлы. Темужиннің анда (өкіл) әкесі, әрі әскери өнерге баулыған алғашқы ұстазы. Шыңғыс хан етіп алтын таққа отырғызушы [1, 126.]. Тұғырыл хан 1130 жылы туған. Шыңғысханнан 32 жас үлкен. Оның әкесі Есукейдің серт (анда) байласқан досы. Шыңғысханның әрі ұстазы әрі өкіл әкесі.

Қазіргі кезде, моңғол археологтары Тұғырылхан ту тіккен Тула өзенінің бойындағы ескі хан ордасына кешенді түрде қазба жұмыстарын жүргізіп, толыққанды зерттеуді бастады. Тұғырылханның ордасы бүгінгі Моңғолияның ел астанасы Ұлан-батырдан 30 шақырым жерде Тула өзенінің бойына аспанмен бой таласқан Боғда тауының етегіне орналасқандықтан кейіннен «Хан тауы» деп аталған. 1204-жылы Керей хандығы құлағаннан соң Шыңғысханның орда құруына байланысты тарихта «Шыңғыстың үшінші ордасы» деп те аталған.

Тұғырылхан батыстағы Еуропа және шығыстағы Қытай мәдениетінің жетістіктерін толық пайдаланып, өзінің «Хан ордасының» сәулеттіккүрлімін аса шеберлікпен салған. Бүгінгі заманғы жаңаша ойлығалымдардың көзімен қарағанда Тұғырылхан және ол басқарған кереймемлекеті орыс, қытай деректерінде көрсетілгендей орта деңгейдегі қарапайым ел болмаған. Моңғол империясының тарихын зерттеушілер: Шыңғыс қағанның алғаш адам болып, ат жалын тартып мініп, күйзелген елін бүтіндеп, күйреген жұртын жинауы осы Тұғырылханның арқасы екеніне ешшүбә келтірмейді. Тіпті моңғол ұлтының арасында күні бүгінге дейін өздерінмақтанышпен Тұғырылханның әулеті санайтындар да аз емес.

Қазақ ұлтын қалыптастырушы тұлғалар қатарында аты аталатын Шыңғысхан - қазақ хандарының әулеттік негізін қаласа, сол Шыңғыстың өкіл әкесі, тәлімгері болған Тұғырылхан туралы да шежірелік деректер де аземес.

Солардың басында, 282 баптан тұратын «Монғолдың құпия тарихының» («Монголын нууц товчоо») тұрғанын атап кеткеніміз жөн (оның 21 бабы керейттерге қатысты), («Юань чао би-ши» және Лувсанданзанның «Алтан товч» шежіресінде 233 бап айна қатесіз қайталанған, дәл сондай қайталанулар Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағында» да кездеседі). Тұғырылхан және оның ұрпақтарының ерлік іздері монғол, араб-парсы, түрік, қытай, орыс, жапон жазбаларында ғана кезігіп қана қалмай, Марко Поло, П.Карпини және Г.Рубруктағы басқазерттеу еңбектері арқылы да әлемге әйгілі болды.

Сібір хандығын құрушы хандар - Тайбұға, Сейдақтар да Тұғырылдың тікелей ұрпағы. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дегендей, тарихымыздың ақтаңдақтарын түгендеуде біз қалай жалтарсақта Шыңғысхан дәуірінен аттап кете алмаймыз, ал сол Шыңғыстың оң-солында, алды артында кім болды дегенде, ауызға ілігер тарихи тұлғаның бірі - Тұғырылхан. Тұғырылхан есімінің Шыңғысқа аталық, ағалық, ұстаздық жолмен аталуының өзі-ақ, оның тарихтан алар орны мен мәртебесінің аса жоғарылығын аңғартады. Тарихқа «Оң хан», «Уаң хан», «Тоорил», «Тоғырылхан», «Тұғырылхан», «Иоан» және т.б. сынды есімдермен таңбаланған осы бір аты шулы тұлғаның қазақ тарихын құраушы ежелгі мемлекет иесі болғаны белгілі.

Құршақұз Бұйрықтың төрт ұлының ішінен Тұғырыл тым қатаң да әккі саясаткер болып шықты. Ол Есугеймен жасаған аңдалық достығының арқасында ел билігін қолына алды. Кейінірек ел билігін сақтап қалуына Тұғырылға Шыңғыс хан көмектесті.

Монғол жылнамаларында Керейт ханы Тұғырыл ата-бабасынан бері тек Хабул хан әулетіне арқа сүйеп келген сияқты етіп көрсететін сыңар жақтылау сарын бар, ал іс жүзінде бір-біріне көмек қолын созу екі жақта да болғандығын моңғол шежірелерінің өзінен-ақ көруге болады. Айталық, 1179 жылы Меркіттерге қарсы бірлесіп аттанып Бөртені азат ету жорығы тікелей Керейт ханы Тұғырылдың қолдауымен ұйымдастырылды. Бұл кезде Тэмужин тым осал болатын [2, 728б].

1182 жылы Тэмужинды Хамаг моңғолдың ханы сайлағанда бұл хабарды естіп «Өкіл ұлының (Тэмужин) хан болғанын» қолдап алғаш батасын берген де осы Тұғырыл еді. Тэмужиннің әкесінің ант-су ішіскен досы Тұғырыл үшін бұлай ету қисынды қадам еді. Тіптен әкесімен достығын, өкіл әкелік міндетін былай қойғанда, Керейттер үшін көрші халықтың береке-бірлігі мен тыныштығы ауадан қажет болатын. Керейттер де тайпа аралық қақтығыстардан мезі болған еді. Сондықтан Тұғырылдың мұнда ел іргесінің тыныштығын бірінші орынға қойып отырғаны сөзсіз.

Ал Шыңғыс хан келер күннің қамы үшін әлі де Тұғырылға арқа сүйеп, одақтаса тұруды жөн көрді. Сөйтіп, Тұғырыл мен Тэмужиннің бұрынғы «аңдалық» арақатынасы енді ұлыс пен ұлыстың, хан мен ханның арақатынасына айналды. Бұл шын мәнінде, моңғол үстіртінде келешекте бас билеуші кім болу керек деген сауалға жауап іздеген үлкен саясаттың бастамасы болатын. Есугей өлген күннен бастап, осы күнге дейін екі тайпаның бірлескен қимылдарының қозғаушы күші және тірегі Керейттер еді

де, Қият-боржығындар оның жебеушісі саналатын, ал Тэмужин хан болғаннан кейін бұл екі тайпа өзара рөл алмасты: Тэмужин бастаған моңғолдар моңғол үстіртіндегі әскери-саяси биліктің тізгінін өз қолына алды. Солай бола тұра Уаң хан Тэмужинге берген антына адал күйінде қала берді.

Тэмужин мен Тұғырыл көптеген жорықтарда бір-бірімен одақтас болды. Алақай Бұлақ одағына қарсы күрес Уаң хан мен Тэмужин одағы үшін үлкен сын болды. Егер бұл жолы Уаң хан Алақай Бұлақ одағына қарсы Тэмужин мен тізе қоса аттанбағанда Тэмужиннің халі мүшкілдеп кетуі мүмкін еді. Уаң хан алған антында тұруының арқасында Тэмужин бұл жолы да сыннан сүрінбей өтті. Әрине бұл жолғы жеңіс оңайлықпен келмегені рас. Жеңістің қорытындысы Тэмужин бастаған моңғолдар мен Керейт жағына стратегиялық басымдылық әперді. Бірақ бір одақта терезесі тең екі күш, екі тұлға тұрғанда мұндай басымдылықты сақтап қалу оңайға түспейтіні белгілі. Осыны сезінген Тэмужин керейттерді өзіне бағындыру жолдарын қарастыра бастайды. Бірақ өз алдына жеке-дара билігі бар Керейттер мұндай қадамға бара қоюы екі талай еді.

«Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері»-нің I томында Тұғырылхан туралы көптеген тарихи деректер бар [3, 211б.].

«Моңғолдың құпия шежіресі» - 96 бап: «Ерте күнде әкем Йесүкеймен Керей елінің Оң ханы анда болған еді. Әкемнің андасы әкем сынды болар» деп Оң хан Тул өзені Қара-Түн деген жерде болар деп аттанды. Темүжін Оң ханға барған соң: «Әкем марқұмның ежелгі досы сізді өз әкеміздей ойлап, өзім үйленгенде енеміз әкелген қара мақпал бұлғын ішікті сізге әкеліп отырмын» - деп ішігін ұсынады. Бұған дән риза болған Оң хан былай дейді:

«Қара бұлғын ішігің,

Қар болып текке кетпесін.

Тозғындаған еліңді,

Топтастырып берейін.

Бытыраған еліңді,

Біріктіріп берейін,

Ай, дейтін болсын атасы.

Қой дейтін болсын қожасы» [4, 221 б.].

Бұл бөлімде баян қылынғанындай бала Шыңғыс өкіл әкесі хан Тұғырылға қара бұлғын тон ұсыналы. Шын мәнінде хан аңның алақандай терісіне мұқтаж емес еді. Мұнда өзіне кіріптар, мүдделі болған жанның еткен тарихы мен оның әкесі Ясукейдің жасаған жақсылығын еске алудан қалса, бала Шыңғыстың бет-пішін, әлпетінен болашағын таныған кеменкерлік жатқан елі. Шыңғыстың адам болып, атқа қону хикаясы осылай басталады. Дерек көздеріне жүгінер болсақ Тұғырыл хан әкесінің хан тағына мұрагерлік жолмен отырған жоқ еді. Әкесі баки дүниеге аттанған кезде Тай Темүр Тайчі деген ұлын мұрагер етіп белгілеген әрі хан тағына сол отырған [5, 222 б.]. Тұғырыл болса бұл кезде елдің шекаралық аймағындағы өз иелігінде жүрген. Кейін келе, Тұғырылхан Тай Темүр Тайчі мен оның жақтастарын өлтіріп, хан тағына өзі отырған. Бұл кезде Тұғырылхан отыз жаста еді. Түрлі жәйттерді ескергенде оның хан тағына отыру оқиғасы 1160 жылдар шамасында болғанға ұқсайды. Тұғырыл ханның бірінші рет тақтан тайып, Есүкейдің

көмегімен Керей хандығын қайта тартып алу уақыты туралы нақтылы мәлімет болмағандықтан, айтулы оқиға 1160 жылдан 1171 жылға дейінгі он неше жылдың ішінде болған деп болжамдауға болады. Меркіттердің Бөрте Үжінді тартып алып кетуі және Тұғырылханның оны Темүжінге алып беруі 1183 жылдың шамасында болған оқиға. Себебі, 1184 жылдан бұрынғы және 1190 жылдан кейінгі жылдары Тұғырылхан Моңғолиядағы басты тұлға ретінде кездеседі. Бұған қарап Тұғырыл 1190 жылға дейін Керей хандығы хан тағын Еркеқарадан қайта тартып алған деген қорытынды шығаруға тура келеді.

Керейлер мен моңғолдар өзара ант су ішіскен түбегейлі достық қатынаста болды. Бұл қатынас Тұғырыл және Тэмужин (Шыңғыс хан) тұсында одан әрі жалғасты. Уаң хан Тэмужинді өкіл ұлы санады. Тэмужин 1189 жылы өз әулетінің ханы сайланғанда оны алғаш қолдағандардың бірі осы Уаң хан болды. Тэмужиннің ар-намысын қорғау үшін 1179 жылы меркітке қарсы құрылған үштік одағын (Уаң хан, Жамұқа және Тэмужин) ұйымдастырушы да Уаң хан еді.

Аталған жорыққа тек керейдің өзінен 20 мың қол атқа конды. Керейлер Тэмужин бастаған топпен бірлесіп, 1198 жылы татарларды шапса, 1201 жылы Жамұқа бастаған Алақай бұлақ одағына соққы берді. Тэмужинмен бірлесіп, 1203 жылы наймандардың батыс қанатына шабуыл жасады.

Деректерде Тұғырылхан кезекті хан тағына отырғаннан кейінгі ең елеулі оқиға ретінде оның Цзинь патшалығы тарапынан «ван» деп ұлықталу мәселесіне көңіл аударған, «Цзиньни» кітабы берген мәлімет бұл оқиғаның 1196 жылы болғанын хабарлайды, Тұғырылханның Моңғолиядағы басты тұлғалық келбеті 1196 жылға дейін қалыптастып болған еді. өздерін аспан астының несі санайтын Цзинь патшалығылық «ван» деген атақпен ұлықталуы оның далалық аймақтағы билігін заңды тұрғыдан мойындағаны болды. Бұл жолғы ұлықтау Тұғырылханның өз ұлысына, тіпті өзге кешпенділерге өз билігін жүргізу үшін батыл қадамдарға баруына керемет мүмкіндіктер берді. Тұғырылханның Темүжінге қарасты моңғолдармен бірлікте әуелі найманды, артынша тайшығұтты жеңіп атақ-абыройының асқақтауы далалық тайпалар мен тайпалық одақ билеушілерін қобалжыта бастады. Деректерде: «Шыңғысхан мен керейіттердің билеушісі Ван-хан бір-біріне былай деді: Жауға кенеттен соққы беру керек. Бір ортақ күшпен соққы беретініміз немесе жабайы аңды топ құрып қаумалап аулайтынымыз сияқты» делінеді [6, 357 б.]. Олар өздеріне қандай бір қауіптің төніп келе жатқанын сезінді. Мұндай үрей оларды да одақтасуға мүдделі етті. Тарихи деректерге қарағанда, одақ құру туралы бастаманы көтергендер қатаған, салжиут тайпасы болған. Осыдан шамалы уақыт бұрын Темүжін олардың нояндарына өзіне бағыну туралы елші жіберген, өкінішке орай олар келген елшінің бетіне ыстық сорпа шашып, қорлан қуып жіберген. Одақтастар қатарында дәрбен, татар, ікірас, қоролас, қонырат және тайшығұт тайпалары болған. Олар одақ құрып, ақ айғыр сойып серт беріскен, кейін Тұғырылхан мен Темүжін жедел түрде дайындалып, Оңон өзені бойынан Көлүн-Бүйір көлі тарапқа қарай жорыққа аттанып, қазіргі Моңғолия мен ҚХР ІМАН-ны аумағындағы Бүйір көлдің маңында одақтастар армиясын талқандайды. Бұл

оқиға 1200 жылы болды. Тұғырылханның 1199 жылдан кейінгі Шығыс Моңғолиядағы түрік-моңғол тайпаларын бағындыру жолындағы қимылы нәтижесінде наймандарды өз ішіне алған түрік-моңғол тайпаларының екінші тобы уақытша болса да «Гүрхан» дегі ұлықтаған моңғол билеушісі Жамұха оның өз вассалына айналған еді. Деректер мәліметтер бойынша соғыс майданынан қашып шыққан Оң хан мен Сеңгүм бірден ұлыстың батысындағы наймандарға қарай ат басын бұрған көрінеді. Алайда олар найман шекарасына жеткен кезде, найман Таян ханның Құры Сүбечі және Гинк Шал есімді екі шекарашысы Оң ханды қапияда қолға түсіріп, оның «Мен Оң ханмын» дегеніне қарамастан өлтіріп тастап, басын кесіп І аян ханға апарып береді. Таян хан олардың бұл қылығын жақтамаған, ол: «Сендер мұндай ұлы әміршіні не себепті өлтіріп тастайсындар? Оны тірі алып келулерің керек еді ғой!» деп жазғырған. Ол [Оң ханның] ұлылығын, оны құрметгеу (керек екендігін) әйгілеу үшін. Оң ханның басын күміспен күптетіп, өзінің алтын тағының үстіне көп уақыт бойы қойып қойған [7, 133б.].

Моңғол империясының тарихын зерттеушілер: Шыңғыс қағанның алғаш адам болып, ат жалын тартып мініп, күйзелген елін бүтіндеп. күйреген жұртын жинауы осы Тұғырылханның арқасы екеніне еш шүбә келтірмейді. Тіпті моңғол ұлтының арасында күні бүгінге дейін өздерін мақтанышпен Тұғырылханның әулеті санайтындар да көп. Тұғырылханның қыс қыстау, жаз жайлауын Ұланбатыр өңіріндегі жерлік ауылдағы моңғолдардың оларындарды қасиеттеп «Тұғырыл ханның – Уаң ханның» деп күні бүгінге дейін әспеттейтін белгілі.

Тарихи деректер бойынша Алтын елінің императоры Тұғырылханға «Ханның ханы» деген мағынамен «Уаң хан» деген атақ теріп, кейін келе ол ханның есімі ретінде кеткендігі айтылады. Тегі итальяндық жиһангер Марко Поло: «Әлемге аты әйгілі, әсіресе еуропалықтар қатты әсерленетін шығыстағы «Иоан поп» дегеніміз осы «Уаң хан» деп атайтындар бар.

Марқұс Бұйрықтың немересі Куржакуз Бұйрық ханөлген соң, ұрпақтары хан тағы үшін өзара көп қақтығысты, Керейлерді, бір жағынан, татар, тунгустар қыспаққа алса, екінші жағынан, Ерке қара тобын наймандар қолдады. Тұғырыл Уаң хан тобына («Тұғырыл» - өзаты, ал «уаң хан» немесе «ұлыс билеушісі» лауазымы - Тұғырылға шүршіт ханы Вангин Чинсан берген лауазым) Есукей батыр бастаған татарлар ішіндегі боржигин руының моңғол аталығы қол ұшын берді [8, 68-71 бб].

Уа. Тұғырыл, Тұғырыл,

Айбатты алып хан едің.

Даңқын кеткен әлемге.

Атағы зор жан едің,

Құтлық әже өсірген,

Бұйрықтан туған дана едің...,- деген жыр жолдары бар.

Тұғырылдың інісі Жақа батырдың асқан сұлу төрт қызы болған. Оның үшінші қызы Сұртоқтыдан Шыңғысханның кіші ұлы Төлегетай үйленеді. Сұртоқтыдан атақты хандар - Мөңке, Құбылай, Құлағу, Арықбұқа төртеуі туған. Демек, қазақтың «ер тағайына тартып туады» (тағайы – нағашысы)

немесе «жігіттің жақсы болмағы нағашыдан» деген сөздері осындайға қаратылып айтылған ғой. Атақты Тұғырылханның жиендері бүкіл әлемді алақанына салған әйгілі тұлғаларға айналды.

Тұғырылхан өлгенмен оның халқы торғайдай тозып кеткен жоқ. Олар Шынғысханның түркі-моңғол әскерлері құрамындағы негізгі күшке айналды. Әлемді ат тұяғымен бағындырып, қазақ халқының қалыптасуына негіз болды. Шын мәнінде қазақ мемлекеттігінің төркініп ұлт ретінде атала бастаған бергі тарихтан емес, арғы дәуірдегі қыпшақтар, қаңлылар, меркіттер, керейттер мен наймандардың мемлекеттерінен қарастырсақ, Тұғырылхан мемлекетіміздің ірге тасын қалаушы ежелгі тұлғаларамыздың бірі саналады.

Тұғырыл – Оң ханның ұрпақтары Алтын Орда дәуіріне дейін өз үстемліктерін жойған жоқ. Алтын Орда ыдырау кезеңінде Жошы-Шибан нәсілімен тайталасып, әуелде Шибан әулеті жеңіске жетсе де, Тайбұға тұқымы қайта билік құрды. Тайталасқан билік таластары ортасында тарих сахнасына Сейдақ хан келді. 1582 жылы Сібір ханы Сейдақ Тайбұға ұрпағы ретінде Қазақ ханы Тәуекелмен Одақтық келісімге қол қойып, оның ағасының ұлы Ораз Мұхамедті аманатқа алған еді.

Сейдақ хан Ермақты жеңіп Сібір хандығын қайтарып алды. 1588 жылға дейін хан болып отырды. Тұғырыл (Оң) ханның ұрпағы Сейдақ хан Тобыл қамалында аяр опасыздық нәтижесінде, қазақ сұлтаны Ораз-Мұхамедпен бірге тұтқынға түсіп, Мәскеуге жөнелтілді.

Әлі де тереңдей зерттеуді қажет ететін дерек көздері бойынша Тұғырылханның ұлы Тайбұғаның хандық құрған мерзімі 1220-1290 жылдар болса, өмір сүрген уақыты 1201-1290 жылдарға тура келеді. Хандық мұрагерлері мен ханзадалар есімдерінен - Мамық хан, Хожа Марданұлы (орыс дерегінде Ходжа Марович), Алшағыр Қағанұлы, Сауысқан, Шегір Алшағырұлы, Дәулетше Омарұлы, Әбілқайыр, Абалақ (Абақ) хан, Ангиш (Аңгал) хан, Мұса би, Мұхамед Тайбұға Әбдірұлы. т.б. көптеген кісі аттары кездеседі.

Тұғырылхан мемлекетінің бір бұтағы болған Тайбұға негізін қалаған Сібір хандығына осы 2020 жыл 800 жыл толады. Хандары мен халқы Қазақ халқының негізін қалаған ру-тайпалар құралған Сібір хандығы Азияның саяси сахнасында биік мінберге көтерілмесе де, мемлекетті құраушы тайпаның ұрпақтары қазақ мемлекеттігінің тұғырлы туының астында ордалы ел болып отыр.

Тұғырылхан және оның ұрпағы болған Тайбұға мен Сейдақ ханның да ошағы күні бүгінге дейін сөнген жоқ. Көптеген ұрпақтары қазіргі қазақ жерінде тұрып жатыр. Жер шарына тарыдай шашылып кеткендері де аз емес. Хандар қара шаңырағының түтінін түтеткен ұл-қыздарының бір бөлімінің Қызылжар, Омбы, Ақмола, Қостанай, Қорған, Түмен облыстарындатұрып жатқанын да мақтанышпен айтуға болады. Әрі олар қоныстанған аймақтардағы Тайбұға, Сейдақ хан жұрттарының зерттеуді қажет ететіндігін де ел есіне салғымыз келеді.

«Тұғырылхан» мен ол құрған мемлекет және оның мұрагерлері хақында қазақ қаламгерлерінен - Ш.Құдайбердіұлы, М.Ж.Көпейұлы,

М.Мағауин,З.Қинаятұлы, Ж.Ошан, Ш.Құмарұлы, З.Сәнікұлы, т.б. қаламгер еңбектерінде көптеген деректер қамтылған.

Еңбегі: Тарихта керейлердің дәуірлеген кезеңі - Уаң хан басқарған тұс. Батыс католиктеріне «шығыстан шыққан пірөдар Иоан» аңызы бойынша жеткен оның Уаң хан аты кезінде Батыс Еуропаны дүр сілкіндіргені белгілі.

Алайда Уаң хан мен Тәмужин достығы да ұзаққа созылмады. Даңқы арта түскен Тәмужин керейлерді «бейбіт түрде ел болып бірлесуге шақырды». Бірақ керейлер Тәмужиннің бұл пікірін қабылдамады. Сөйтіп, екі жақ 1203 жылы ақтық шайқасты шықты, керей жеңіліп, тарих тұғырынан тайды [9, 121 б.].

Керейлердің бір тобы ата жұртында қалып, Шыңғыс хан империясына қызмет етті. Енді бір тобы батысқа - Орта Азияға бет бұрды. Мұнда келгендері Жошы, Шағатай ұлысы, Моғолстан билігінде болып, кейін Қазақ хандығына бағынып, қазақ ұлтын құрады. Керейлер өзбек, қырғыз халықтары арасында, кіші жүз құрамында да кездеседі.

Тұғырылхан өлгенмен оның халқы торғайдай тозып кеткен жоқ. Олар Шыңғысханның түркі-моңғол әскерлері құрамындағы негізгі күшке айналды. Әлемді ат тұяғымен бағындырып, қазақ халқының қалыптасуына негіз болды. «Сібір жылнамаларында» деректерде Уаң ханның Тайбұға деген ұрпағы Шыңғыстың әмірімен Ертіс, Об бойындағы жұрттарды бағындырған әскерге басшы болып, кейіннен сол жерлерді Моңғол империясы ханының рұқсатымен өз иелігіне алған. Бұл жерде Шыңғыс ханның байтақ империясының теріскей шетіне әуелден аралас-құралас, құлдалы хан ордасының мұрагерін қою арқылы, олармен қайтадан дұрыс қарым-қатынас орнатуға құлықты болғаны байқалады. Тайбұға Ібір-Сібір аймағын өз иелігіне алғаннан кейін Тобылдың бір сағасы Тұра өзеніне Төмен өзені құяр тұсқа Шыңғы (Шымға) деген қала салады (ол қазіргі Төмен қаласының іргесі). Тайбұға тұқымы бұл өңірде XV ғасырдың соңғы ширегіне дейін билік жүргізді.

Кейіннен орыс отаршылдығының күшейе түсуі Тобыл, Тұра, Об бойын жайлаған керейлерді Солтүстік Қазақстан өңіріне қоныс аудартты. М.Тынышбайұлы керейлердің Шыңғыс ханға мойынсұнбаған бір бөлігі меркіттермен бірге Торғай даласына дейін ығысқан еді, бүгіндері Кіші жүздің Жетіруы құрамында Керейт тайпасы сол босқындардың ұрпағы болуы мүмкін десе, Ақсақ Темір жорықтары туралы жазбалардан сол кезде Керейлердің Қара Ертістен Алакөлге дейін мекенденгенің айтады [10, 44-45 бб].

Жоңғарлардың XV ғасырдың басынан қуатты күшке айналуымен олар Балқаш, Алакөл аймағындағы керейлерді тағы да босқындық күйге ұшыратқан.

Керейлердің бір тобы XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басында Жошы тұқымы - Мауереннахр мен Хорасанда билік жүргізген Мұхаммед Шайбани ханның жорықтарына да қатысты.

Ұлықталуы: Тұғырылхан есімі «Моңғолдың құпия шежіресі», «Алтын шежіре», Рашид ад - Диннің «Жамих-ат тауарих» кітабында, Әбілғазының «Түрік шежіресінде» және қазақ қаламгерлерінен - Ш.Құдайбердіұлы,

М.Ж.Көпейұлы, Ә.Марғұлан, М.Тынышбаев, М.Мұқанов, М.Мағауин, Ш.Құмарұлы, З.Сәнікұлы, М.Қозыбаев, З.Қинаятұлы, А.Күзембаев, Қ.Сартқожаұлы, Ж.Ошан және т.б. қаламгерлер еңбектерінде көптеген деректермен қамтылған.

Шынжаң қазақтарында Зейнолла Сәнік «Тұғырылхан» атты деректі кітап жазса, Шәміс Құмарұлы «Тұғырылхан» атты роман жазған. Монғолиядағы Парламент депутаты Мұрат Дәкейұлы Тұғырылхан есімін ұлықтауды қолға алып, арнайы бірлестік құрып, ханның атында мұражай жасау қамында. Қазақстанда Нұр-Сұлтан қаласында «Тұғырылхан – Оң хан» корпаративтік қоры мен «Тұғырыл хан» қоғамдық бірлестік өз жұмысын жасап жатыр.

1. «Тұғырылхан» / тарихи деректер жинағы. - Алматы: «Нурпринт», 2019., 12 б.
2. Книга Марко Пола. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. - Алма-Ата: Наука, 1990. - 352 с., П.Карпини және Г.Рубрук. Путешествия в восточные страны Платона Карлини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. - Алма-Ата: Ғылым, 1993. - 248 с., К.Д.Оссон. От Чингисхана до Тамерлана (Перевод и предисловие проф. Н.Козьмина) 2-е издание. - Алматы, «Санат», 1996. - 256 с., Б.Я. Владимирцов. Общественный строй Монголов. (Монгольский кочевой феодализм), Л., 1934., Э.Хара-Даван. Чингиз-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII-XIV веков. Алма-Ата: КРАМДС-Ахмед Яссауи, 1992, - 272 с. Әбілғазы Түрік шежіресі. Алматы, 1992, 396., Ш. Құдайбердіұлы Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. - Алматы: Қазақстан; Сана, 1991. - 80 б. З.Қинаятұлы Шыңғыс хан және қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (Монография). - Алматы, Тарих тағлымы, 2010. - 728 бет.
3. З.Қинаятұлы Шыңғыс хан және қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (Монография). - Алматы, Тарих тағлымы, 2010. - 728 бет.
4. Моңғолдың құпия шежіресі (көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясы, ғылыми мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Нәпіл Базылхан). Серия «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері». - I том. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006., 211 б.
5. Моңғолдың құпия шежіресі. XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі. Ауд. Сұлтанияұлы. - Алматы: Өнер, 1998., 221 б.
6. Чэнь Дэчжун. XIII ғасырдың алдындағы Керей хандығы // Моңғол, Юань дәуірі тарихы туралы зерттеулер. - Пекии: Жэнь мин чу бань шэ, 2005. Chen Dezhi Mezhi. Mengyuanshiyanjiuconggaо, Beijing Renminchubanshe, 2005 nian, 222 б.
7. Н. Мыңжан. Қазақтың көне тарихы. - Алматы: Жалын, 1994. - 357 б.
8. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / перевод с персидского О.И. Смирновой, примечания Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, редакция проф. А.А.Семенова.-М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1952. -Т. I, кн.2. 133 б.
9. Лю Ци. Бэй ши цзи Солтүстікке елшілік сапар естеліктер. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. - Саяхатнамалар мен тарихи географиялық еңбектерден таңдамалылар / Қытай деректемелерін аударған, түсіндірмелері мен ескертулерін жазған Б. Еженханұлы, Ж. Ошан, С. Сұңғатай. Ғылыми редакторы Б. Еженханұлы.- Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - Т. I. 68-71 бб.
10. Сун Лянь. Юаньши Юань патшалығының тарихы. - Пекин: ЧХШЦ, 1976. 121 б.
11. Ошан Ж., Еженханұлы Б. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. - V том. - Әулеттік тарихи жылнамалары. - 3-бөлім. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 44-45 бб.
12. Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің магистранты Жұматай Саматтың «Тұғырылхан- тарихи деректерде» атты мақаласына

Сатершинов Б.
*ҚР БҒМ ҒК Философия,
саясаттану және дінтану
институтының б.ғ.қ., филос.ғ.д., профессор*

АЛТЫН ОРДА МЕН ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРЛЕРІНДЕГІ ДІНИ САБАҚТАСТЫҚ

Х-ХІІІ ғасырлар аралығында Қазақстан территориясы сол кездері гүлденген ортағасырлық ислам өркениетінің ажырамас бөлігіне айналып, осы тұста түркілік дәстүр мен исламдық құндылықтардың синтезі толық салтанат құрды. Орталық Азияны мекендеген түркі тілдес тайпалар Имам Ағзам Әбу Ханифа қалыптастырған аһли рай мектебінің Әбу Юсуф, Имам Зуфар, Имам Мұхаммед аш-Шайбани тәрізді шәкірттерінің қадилық қызметтерінің және самарқандтық Имам Матуридидің ақидалық негіздерді жүйелеуінің арқасында дәл осы мәзхабтағы сүннеттік исламды қабылдады. Сыр мен Әму дариялар арасындағы Мәуреннахр жерінде дамыған мұсылман мәдениеті орнықты, бұл топырақтан қаншама мүдждәһидтер мен имамдар, муфәссирлер мен мұхаддистер, факихтар мен мутакаллимдер, басқа да ғұламалар шықты. Бұл Орталық Азияның жергілікті халықтарының монотеистік ислам дінін қабылдауымен, тіпті, Имам Бұхари, Матуриди, Қожа Ахмет Иассауи сынды дін қайраткерлерін дүниеге әкелуімен де, сондай-ақ осы атырапта накшбандийа, қадырийа, кубравийа, йассауийи сынды исламды насихаттаушы тариқаттардың кең таралуымен де бекітіле түседі. Түркі көшпенділері – қыпшақ, оғыз, қарлұқ т.б. тайпаларының мұрагері болып қалыптасып, дербес ұлт ретінде ХV ғасырда тарихи сахнаға шыққан – қазақ халқы осы исламданған түркі мәдениетін иемденіп, оны одан әрі дамытты. Ескі кеңестік тарихнамадағы жаңсақ пікірлерге керісінше, шетелдік ғалымдар Х ғасырды Орталық Азияның исламдануындағы шешуші кезең деп атайды. Мысалы, Хикмет Танийу, Фуад Көпрулу сияқты ірі ғалымдар «Х ғасырда түркі тайпаларының кем дегенде 80 пайызы мұсылмандықта болды. ХІІ ғасырда Исламият барлық Орталық Азиядағы үстем дінге айналды» [1], деп көрсетеді. Орыс шығыстанушысы Н. Веселовский ортағасырлық қыпшақтардың дініне тоқталып, «Шыңғыс хан келуден бұрын қыпшақ-половецтердің басым көпшілігі мұсылман дінін қабылдаған еді» [2, 341 б.], деп жазады. Шыңғыс хан шапқыншылығы алдында Найман мен керей тайпаларының ғана несториандық христиан дінін ұстанғаны белгілі.

Археологиялық деректерге келсек, жерлеу ғұрпын зерттеу нәтижесінде ХІV ғасырда Дешті Қыпшақта мұсылман емес діннің еш қалмағанын дәлелдейді. Енді қазақтың мәдени болмысы ауқымындағы тарихи санасы қалыптасуының біз жоғарыда келтірген кестеге сәйкес, өркениеттік кезеңі

қай кезде болды деген мәселеге келсек. Әдетте тарихи сана мен этномәдениеттің орнығуын тілі мен ділі, мәдениеті мен тұрмысы бір біріне жақын әлеуметтік топтың ұлтқа ұйысқан, осы ұлттың мазмұнының бірегейлігімен қатар, егемендіктің формальды инстанциясы болып табылатын өзінің саяси еркін жариялауы арқылы төл мемлекетін қалыптастырған сәтімен байланыстырады. Қазақ халқының ұлт ретінде тұтастануы мен дербес мемлекет Қазақ хандығының құрылуына түрткі болған XV ғасырдың ортасында Керей мен Жәнібек хандардың Әбілқайыр хандығынан ауа көшу прецеденті еді. Алайда көптеген зерттеушілер қазақтың халық болып құралуы мен оның мемлекеттілігін әріден, Алтын Орда тұсынан, ерте ортағасырлардағы түркі дәуірінен бастағанды жөн санайды, тіпті алғашқы темір дәуіріндегі үйсін-ғұн, скиф-сақ замандарына апарып тірейтіндер де табылады. Бұл ұзын-сонар пікірталасты талап ететін күрделі тақырып, сондықтан оған уақыт оздырмайық. Алайда мемлекеттің пайда болуы дәл датамен сипатталатын нақты айғақ болғанымен, ұлттың өзіндік тарихи санасы мен төлтума мәдениеттің қалыптасқан мезгілін дөп басып анықтап беру қиынға соғады. Бұл ойымызды белгілі зерттеуші Нәзира Нұртазина да қостайды: «Қазіргі таңда, жаңа тарихнамалық дәстүріміз қалыптасып жатқан жағдайда, қазақ мәдениеті (немесе мәдени-өркениеттік тип) деген құбылыстың шын мәнінде толық қалыптасып, тарихи шындыққа айналған кезі – мұсылман дінін қабылдаған Алтын Орда кезеңі екенін мойындау аса қажет. Оны, яғни қазақ мәдениетін, дәстүрін тек «қазақ» сөзінің кең таралып, этнополитонимге айналғанымен, Еуразия аумағында нақты «Қазақстан» деген ел пайда болуымен байланыстыру – тым қарапайым, сыңаржақтылы, мәдени сабақтастық мәселесін жете 174 175 түсінбеді көрсетеді (ал тіпті «қазақ» сөзінің өзі Дешті Қыпшақ даласында XV ғасырдан әлдеқайда бұрын, бәлкім XI ғасырдан бастап белгілі болғанын ескерсек, бұл сабақтастық одан да айқындала түседі [3, 1-том, 428 б.]. Алтын Орда кезеңінде түркі көшпенділігі (номадизм) мен софылық ислам тамаша үйлесімге келіп, мәдени-әлеуметтік синтез ретінде қалыптасып болды... Түркілер өз тілін, келбетін жойған жоқ, көшпенділікке тән тамаша сипаттар сақтала берді, ислам нұрына бөленген соң ол енді «өркениетті көшпенділікке» айналды» [4, 21, 46 бб]. Исламның қазақ даласына енуіне монотеизмнің белгілері бар тәңірілік дінге табынушылық қолайлы жағдайлар тудырды. Тарихи өзіндік санаға қатысты берілген жоғарыдағы анықтамамызда көрсеткендей, бұл тарихи дәуірлер бойында ұрпақтан ұрпаққа беріліп, тасымалданып, қалыптасатын күрделі үдеріс. Қазақ халқының тарихи санасы мен дәстүрлі мәдениетінде, біз жоғарыда қарастырған түркілік рухани мәдениеттің, оның мифологиялық, діни және философиялық дүниетанымдарының қалдырған өшпес ізі бар, тіпті түркілік мәдени компонентті қазақ мәдениетінің субстраты, іргетасы деп айтуға да болады. Бірақ жабулы қазан күйінде қалған мәдениет болмайды, мәдениеттер өзара әсерге түседі, соның нәтижесінде байытылады, күрделіленеді немесе кедейленіп, эрозияға ұшырайды, этностар эволюциялық немесе трансформациялық үдерістердің нәтижесінде консолидацияға, интеграцияға түседі, ассимиляцияға ұшырайды. Кейінірек толық құралып біткен

автохтонды төлтума дәстүрлер жапсарлас жатқан халықтар мен елдердің мәдени әсерін бойына сіңіре отырып, қазіргі мәдениеттанулық теориялық тұрғыдағы зерттеулерді талап ететіндей күрделі және біртұтас феномен – дәстүрлі этномәдениетті дүниеге әкеледі. Осы себепті де қазақ мәдениетінің дәстүрлі түркілік түбіріне, дәстүрлі мәдениетіне де сыртқы мәдени әсердің ықпалы мол болды. Біз бұл жерде сыртқы мәдени ықпал дегенде, әрине, ислам туралы айтып отырмыз. Еуразиялық дала мен Орталық Азияға ислам VIII ғасырдан бастап ене бастады. 751 жылғы Тараз маңындағы Атлах шайқасы, шын мәнінде екі өркениеттің – ислам өркениеті мен буддистік-конфуциандық қытай өркениетінің тайталасы болды. Орхон-Енесай ескерткіштерінде жазылғандай, өз рухани құндылықтарын қытайлықтардан қызғыштай қорыған түркілер бір ұлтқа немесе ұлысқа емес, бүкіл адамзатқа арналған мұсылмандық құндылықтарының енуіне қарсылық көрсеткен жоқ. Керісінше, X-XIII ғасырлар аралығында Қазақстан аса дамыған ортағасырлық араб-парсы-түркі өркениетінің ажырамас бөлігіне айналды. «Ислам ақыры өзінің шаманизмнен, буддизмнен, христиандықтан артық екенін дәлелдей алды», деп жазады Е. Кривец [5, 33 б.]. Тарихтан 960-жылы Жетісуда 200 000 түтін түркілер (қарлұқтар) ислам дінін салтанатты түрде қабылдағаны белгілі [6, 46 б.]. Бұл оқиға Орталық Азиядағы алғашқы түркі мұсылман мемлекеті болған Қарахан мемлекетінің тарихымен, мемлекеттік дін ретіндегі исламға жол ашқан Сатұқ Боғра ханның, оның ұлы Мұсаның есімдерімен байланысты. «Мұсылман ренессансы» тұсында рухани мәдениет саласында түркілердің қандай жетістіктерге жеткені баршаңызға мәлім. Ал кейінірек түркілердің исламды таратуда оғыздардың, салжұқтардың, ғазнауилердің, сондай-ақ Халифатты мұраланып, ислам аманаттарын бүгінге дейін сақтап жеткізуде османлылардың орны орасан болды. Қазақ халқының тарихи өзіндік санасының өркениеттік уақытына еуразиялық көшпелі өркениеттің шырқау шыңына жеткен, түркілік номадизм мен софылық исламның тамаша үйлесім тапқан, «бір жағынан ислам мемлекеті, екінші жағынан көшпенді қыпшақ, түркі-моңғол мұрасын, Шыңғыс ханның, одан бұрынғы Ұлы Түркі қағандарының қаһармандығын, пассионарлық қуат-күшін жоғалтпай, сол қуатты тарихи шығармашылық ісіне жұмсаған, түркі сипатын жоғалтпаған ел» дәуіріне [4, 47 б.] – Алтын Орда кезеңін жатқызуға болады. Алтын Орда түркілік дәстүрді жаңа әлемдік деңгейге шығарған, бір жағынан Русь пен Византия сынды христиан елдерімен, екінші жағынан Араб халифатынан қалған мұсылман елдерімен тығыз байланыс орнатып, жаңа интеграциялық үдерістерге ұйытқы болған еуразиялық алып империя болды. XIII ғасырдың басынан бастап Шыңғыс ханның шапқыншылығы нәтижесінде Ұлы моңғол империясының, кейінірек Жошы ұлысының негізінде Алтын Орда империясының түркі мәдениетіне үлкен ықпалы болды. Шыңғыс ханның бейнесі, оның шапқыншылығы мен құрған империясы туралы пікірлер қайшылықты: біреулер оның жағымсыз жағын, екіншілері жағымды жақтарын алға тартады. Түркия ғалымы Йылмаз Өзтүна Шыңғыс ханның арғы тегін түрік деп анықтап, жалпы моңғолдар мен түркілер арасында бәлендей айырмашылық болмағанын айтады [7, 238 б.]. Шыңғыс ханның өзі тәңірілік дінді ұстанса да, сол кездегі Жібек жолы

бойында тараған барлық ұлы діндерді сыйлап, толеранттылық көрсеткен. Ол қытай монахтарын болса да, христиан поптарын немесе мұсылман дәруіштерін де құрметпен қарсы алып, өсиеттерін тындап отырған. Жетісу мен Шығыс Түркістан моңғолдарға бейбіт жолмен бағынған. Шыңғыс ханның немересі Берке хан Алтын Ордаға ислам дінін енгізді. Ал бұл империяның жаппай исламдануы XIV ғасырдың бірінші жартысындағы Өзбек хан Мұхаммедтің билеген тұсына тап келеді. Қазақтың «Дін Өзбектен қалған», «Өзбек ханның тұсында атамыз қазақ дін баққан, Алтын Орда хандары жердің жүзін шаңдатқан» деген халық аузындағы сөздері де осыны дәлелдейді.

Қазақтар шала мұсылман болды, «нашар мұсылман» деген мифтің отандық тарихнама мен қоғамтанулық ғылымдарда берік орнығып алғаны белгілі. Оны қайсы біреулер білімсіздігінен қайталай берсе, келесі біреулері астыртын идеологиялық мақсаттарда бұрмалап, халықтың санасын әдейі осы сарынға бағыттап тәрбиеледі. Елімізге кеңінен белгілі мәдениеттанушы Тұрсын Ғабитов осындай көзқарастардың бірнеше түрін жіктеп көрсетеді: «қазақтар исламды формальды түрде қабылдаған, ол ұлттық мәдениетке теріс әсерін тигізген» (миссионерлік көзқарас), «қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде исламнан гөрі шаманизмнің, зороастризмнің, тәңірілік діннің ықпалы басым, сондықтан осы соңғыларын қайтадан жандандыру қажет» (реставраторлық пікір), «оңтүстіктегі қазақтарда мұсылмандық менталитеті басым болса, басқа аймақтарда ислам онша тарамаған, олардың кейбіреулері, тіпті буддалық, христиандық-несториандық, мәжусилік сенімде болғандардың ұрпақтары» (ажыратушылық көзқарас), «қазақтар ислам дінін Орта Азия және Еділ бойы халықтарының ықпалымен қабылдаған» (сыртқы әсер ілімі), «қазақтардың діні көне мифологиялық және салттық (ритуалдық) деңгейден шықпаған» (мифтік-салттық көзқарас)» [8, 159-160 бб.]. Әрине, пікірлердің сан алуандығы бұл мәселенің күрделілігін білдіреді. Дегенмен, «исламдану үдерісінің ортағасырлық Қазақстанда сонау VIII ғасырдан бастау алып, X–XII ғасырларда шарықтау кезеңінен өткені (Қарахандар дәуірінде), одан кейін екінші діни-мәдени өрлеу Алтын Орда кезінде Қазақстанның далалық аймақтарында толық және біржолата ислам үстемдік құрып, осы негіздер болашақта сақталып отырғаны себепті Қазақ Хандығы толыққанды мұсылман мемлекеті ретінде дамығанын батыл түрде айтып дәлелдеуіміз керек», дейді Н. Нұртазина [4, 68 б.].

Шындығында, халық аузындағы аңыздарда әулиелер сахабалармен байланыстырылады. Қазақтардың жаппай намаз оқитынын, қазақ хандығының ислам елі екендігін XVI ғасырда жазып қалдырған Ибн Рузбихан Мұхаммед Шайбани ханның қазақтарға қарсы ғазуат жарияламақшы болған фәтуасына қарсы болады [9, 63 б.]. Қазақтардың әуел бастан мұсылман дінін берік ұстанғанын қазақы дәстүрден көрсетіп берген Шәмшат Әділбаеваның зерттеуі арқылы көз жеткізуге болады [10].

Қазақтың тарихи өзіндік санасына ықпалын тигізген дәстүрлі дүниетанымдық жүйесінде ислам бірден доминантты жүйеге айналып кете қойған жоқ. Халықты өз дүниетанымына иландыру үшін исламға сол халықтың рухани өзегі мен ділін де қабылдауы керек еді. «Бұл процесс

екіжақты болды. Тәңірі мен киелі аруақтар мұсылмандық мазмұнға ие бола бастады (Көк Тәңірі Аллаға, аруақтар пірлер мен машайықтарға, ескі демондар (албасты, жезтырнақ, обыр т.б.) ислам түсінігіндегі жын-шайтандарға айналды. Бұл өте бір күрделі және жан-жақты мәдени құбылыс. Өтпелі мәдени кейіпкерлердің (генотеистік және исламдық қасиеттері аралас) рухани мәдениетте басым типтік күш ретінде бейнеленгенінің талай деректерін діни текстерден және фольклордан келтіруге болады. Тіпті бақсылықтың өзі қазақ мәдениетінің кеңістігінде исламның элементі болып кетті» [8, 167-168 бб.]. Ислам дәстүрлі мәдениеттен берік орын алғандықтан, қазақы тарихи сана да өз бойына мұсылмандық құндылықтарды сіңірді. Тарихи сана қалыптасуына дәстүрлі дала заңдарына сүйенген әдет те, ислам құндылықтарына негізделген шариат та өз ықпалын тигізді. Көптілді әрі көпдінді орасан үлкен қағанатты бағындыру үшін қатал заң да керек. Кезінде Шыңғыс ханның дала заңдарынан құрастырған «Жасағындағы» «көбі азына мойынұсыну, азы көбінің дәстүрін құрметтеу» деген жалғыз сөйлемнің нәтижесінде моңғолдар бағындырған елдің тілі мен дінін қабылдады да, ал бағынушылар олардың ережелеріне (заңдарына) көнді. Алтын Орда билігінің басындағылар да осылайша қыпшақтанды.

XIII ғасырда хатқа түскен «Моңғолдың құпия шежіресі» де, XVI ғасырда жазылған «Алтын топшы» атты тарихи мұра да тек Шыңғыс қағанның өмір жолын баяндап, жырлаумен ғана шектелмейді, сонымен қатар, сол дәуірде қойы қоралас, ауылы аралас, қыз алысып, күйеу түсіріп, құда-құдандал болып, тілмашсыз сөйлесіп, өзара қарым-қатынас жасаған, сол өлкені мекендеген түркі-моңғол тайпаларының тілін, дінін, тарихын, әдебиеті мен мәдениетін білуге барлық қырынан мүмкіндік беретін – аса құнды жәдігер. Олай дейтініміз, бір жерде тарихтың бір кезеңінде өмір сүрген көшпелілердің қоғамдық құрылысы, әлеуметтік-экономикалық жүйесі де ортақ болды. Сондықтан да, бүкіл болмыс-бітімінде, өмір-тіршілікке деген көзқарасында, дүниетаным, ақыл-парасатында ұқсастықтардың болуы да дау туғызбайды. Кеңестік дәуірде бұл жәдігерлер көпшілік қауымға белгісіз болып келді. Оның бір себебі кітапта көшпелі текті халықтардың ұлттық санасы мен намысын оятатын, тарихи жадыны жаңғыртатын сенім негіздері бар еді. Партиялық идеология осы себепті бұған саналы түрде тосқауыл қойды. Әлеуметтік жады тұрғысынан қарастырғанда тарихи сана еуразиялық кеңістіктің болмысында осындай тарихи қалыптасу кезеңдерінен өтті. Ежелгі заман мен орта ғасырларда орын алып, әлемдік тарихи үдеріске өзіндік ықпал еткен бұл түбірлі тарихи-әлеуметтік құбылыстар түбі бір түркі тілдес халықтардың өзіндік тарихи санасынан берік орын алды. Одан ары еуразиялық көшпенділіктің тарих сахнасынан түсуі барысында бұл суперэтностың жекелеген ұлттар мен ұлыстарға бөлініп, ыдырау үдерісі басталады.

Алтын Орда дәуірінен бергі сүннеттік пайымдағы исламның дүние қабылдауының «жалпыны қамтушылығының» немесе «инклюзивтілігінің» көріністерін қазақ халқының дәстүрі мен ұлттық құндылықтарынан табуға болады. Мысалы:

– жалпыны қамтушылық пен инклюзивтілік мұсылман-қазақтардың рухани мұрасы мен зияткерлік дәстүрлеріне де, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне де тән болып келеді. Сондықтан қазақтар бейбіт кезеңде буддист-жоңғарлармен де, христиандармен де, мысалы, орыстармен, казактармен (қазақтардың көбісінің орыстар арасында «тамыры» болған, қазақтар жоңғарлармен «анда» болып сауда жасаған, кейбірі тіпті отбасын құрған) тығыз қарым-қатынаста болған.

– Қазақтардың «рушылдығы» мәні жағынан «инклюзившіл»/инклюзивті болды. «Қарға тамырлы қазақ», «қазақтар жөн сұраса кетсе туыс болып шығады» деген мәтелдер басқа руды, басқа жүзді бөтенсімей, іш тартуынан келіп шығады. Тіпті қазақтардың үш жүзге бөлінуінің өзінен ешқандай ажыратушылық (әдетте, туыстық-генетикалық, әлеуметтік, саяси, шаруашылық-экономикалық ықпалдар айтылады) негіз емес, керісінше, біріктірушілік, бауырластық, араластық негіздер көрініс тапқан.

– «Құдалықты» биік тұтқан дәстүрлер (құда мың жылдық, күйеу жүз жылдық) және тұтастай рулар мен тайпаларды туысқа айналдырып жіберу үрдісі қазақтардың «инклюзивтілігін» дәлелдейді. Қазақтардың бұл менталитеті жұбайы мысырлық болған соң Египет тұрғындарына «Пайғамбардың туыстары» ретінде ілтипатпен қарауын мұсылмандарға өсиет еткен Мұхаммед пайғамбардың терең мәнді хадисімен үндес. Демек, Мұхаммед пайғамбар Мысырдың барлық тұрғындарына өз туыстарындай қараған (қазақтың тұтас рудың өкілдерін «құдалар» дейтіні сияқты).

– Жеті атаға дейін үйленуге рұқсат бермей, керісінше, алыс рулар мен тайпалармен некеге тұрғандарды көтермелеу де осы жалпыны қамтушылықты аңғартады. Нәтижесінде, қазақ тілінде соншалықты айрықшаланатындай диалектілер жоқ, тек аздаған жергілікті сөйлеу ерекшеліктері бар.

– Қазақтардың «рушылдығы» басқа рулар мен тайпалар арасынан «жау» тауып, қақтығысуға емес, туыстардың бірнеше ұрпағына дейін жететін «тарамдалған туыстық байланыстар орнатуға» және өзара «ынтымақтастыққа» бағытталған. Өткеннен арақідік, ал қазір жиі байқауға болатын трайбализм бұл – осы «инклюзивтік тамырлық («рушылдық» деген дұрыстау) менталитеттің» өңінің теріс айналуы. Астарында мән-мағынасы бар дәстүрдің бәсекеге, ысырапқа айналуы осыны көрсетеді.

– Қазақтардың жалпыны қамтушылығы мен инклюзивтілігі қуғын-сүргінге ұшыраған халықтармен қарым-қатынасында да анық көрінген, 1920-жылдардың аяғы мен 1930-жылдардың басында қазақтар өздері аштан қырылып жатса да, Қазақстанға айдалған репрессияға ұшыраған әртекті халықтарды (кәрістер, немістер, түріктер, шешендер, күрдтер және т.б.) өз жеріне қабылдап паналатқан. Тіпті АЛЖИР, КарЛаг тәрізді қамауда жүргендерге аштан өлмесін деп, айдауылдардың көзіне тас лақтырғандай көрінетіндей етіп, құрт лақтырған.

Пайғамбардан сүннет болып қалған бұл өсиеттер жалпыны қабылдайтын инклюзивтілік ұстынының өзегінде жатыр және бұл рух қазақтардың ғасырлар бойы ұстанып келген дәстүрлі ханафилік мәзһабтағы суннилік исламның да негізін құрайды. Және осы тұста исламның құндылықтарының

қазақтың дәстүрлі құндылықтар жүйесіне, сүннеттің қазақы салт-санаға, хадистің ғұрыпқа сіңіп кеткенін атап айту қажет.

1. Қараңыз: Бұлұтай Мұртаза. Ата-баба діні. Түркілер неге мұсылман болды? – Алматы: Білім, 2000. – 504 б. ылман болды? – Алматы: Білім, 2000. – 504 б.
2. Веселовский Н.И. История Востока. – СПб, 1887. – Т. 2.
3. История Казахстана. В 5 т. Алматы, 1996-2000. – Т. 1-3.
4. Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихимәдениеттанулық зерттеу). – Алматы: ҚазМӨҒЗИ, 2002. – 208 б.
5. Кривец Е.А. Ислам в Центральной Азии. – М.: Ленон, 1999. – 140 с.
6. Бартольд В.В. Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 135 с.
7. Yılmaz Oztuna. Buyuk Turkiye tarihi. 1. Istanbul, 1983.
8. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1998. – 203 б. 196.
9. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Мехман-наме-ий Бухара («Записки бухарского гостя») / Пер., пред., прим. Р. П. Джалиловой. Под ред. А. К. Арендса. – М.: Восточная литература, 1976. – 334 с.
10. Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2009. – 280 б.

Тлебалдиева М.Д.
М.С.Нарикбаев атындағы
КАЗГЮУ Университеті

ПЛАННО КАРПИНИ ЖӘНЕ ГИЛЬОМА ДЕ РУБРУК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ҚҰНДЫ ДЕРЕКТЕР

Орталық Азияда 1243 жылдың басында жаңа ел – Алтын Орда мемлекеті құрылды. Ортағасырдағы Қазақстан, Ресей, Еділ бойы, Кавказ, Батыс Сібір және Хорезмге дейінгі территорияны алып жатқан Шыңғысхан империясының ыдырауының нәтижесінде ұлы көшпелілер мемлекеті пайда болды.

Ертістен Дунайға дейінгі аймақта созылып жатқан аймақты орыс жылнамашылары мен тарихшылары Алтын Орда деп атаса, араб және парсы елдерінің тарихи географиялық шығармаларында бұл мемлекетті «Жошы Ұлысы» немесе «Ұлы Мемлекет» («Ұлығ ұлыс») деп атады. Кейбір авторлардың шығармаларында ханның тұрағы, мемлекеттің орталығы мағынасында «Орда» сөзі де кездеседі. Халық арасында дәстүрлі қолданыста «Дешті-Қыпшақ» атауы да қатар жүрді, өйткені мемлекеттің орталық бөлігіндегі жерлер қыпшақтарға тиесілі болатын [1, 28 б.].

Тарихи деректерден белгілі Шыңғысхан империясында билік әкеден балаға мұрагерлік жолмен беріліп отырған, осы дәстүр бойынша Шыңғысхан Сібірдің батысынан Орталық Азияға дейінгі және Дешті-Қыпшақ жерлерін

басқару билігін үлкен ұлы Жошыға береді. Жошы-хан төрт мың түрік-монғол жауынгерлерімен Ұлытаудың маңайында өзінің империясының астанасы Сарайлы қаласының іргесінін қалайды [2, 147-б.].

Парсы жазушысы әл Жувейни "Тарих-и жаһангушай" (Әлемді бағындырушының тарихы 1259-1260) атты шығармасында Жошы ханның Қыпшақтардың кең жазық жерлерін масаттана сипаттап, былай деп келтіреді: «Әлемде осы жердей тартымды жер, ауасынан таза ауа, суынан тәтті су, жайылымы мен шалғындарынан асқан кең байтақ жер жоқ» [3, 14-б.].

Ұлытау өңірінде Сарайлы қаласының негізін салған Жошы-хан өз ұлысының кеңеюі мен нығайюына бірден кіріседі. Бірақ, Жошының кенеттен тыс өлімі, оның ойларын жүзеге асыртпады. Ұлы мемлекетке өзінің атын қалдырған Жошы 1227 жылы аңшылықта жүргенде, Шыңғысханнан жарты жыл бұрын қайтыс болады. Шыңғысханның серіктесі болған, қазақ философы, музыка танушы Кетбұға Жошы-хан өліміне арнап жоқтау жазады. (Жошы-ханның моласы осы күнге дейін қазақтардың құлшылық ететін киелі орны болып саналады).

Жаулап алынған ежелгі Қыпшақ, Болғар, Ресей және Шығыс Еуропа жерлері - Шыңғысханның немересі, Жошының ұлы Батудың еншісіне тиеді. Көшпелі империяның жаңа даму кезеңі халық арасында Сайн (жақсы, мейірімді) деген атпен танылған, Батудың хандыққа келуімен басталды. Бату Жошы-ханның сүйікті ұлы болған. Ұлы Шыңғысханға мұрагер ханзада, ержүрек жауынгер ретінде танылған Батуға әкесі Жошы өзінің ұлысын аманат қылып тапсырса, Шыңғысхан жас Батуға «алтын табалдырықты, ақ киіз үйді» сыйға береді [4, 92-б.].

Бату ханның билік кезеңін қазақ аңыздарында «Саинханның құс жолы» немесе «Саинханның ақ жолы» деп айтылады. «Құс жолы» немесе «Ақ жолы» деген атаулармен қатар халық арасында Батудың «Сүттіген жолы» деген атау да қалыптасқан. Қызықты ақиқат, ежелгі орыс аңыздары мен батырлар жырларында «сүттіген жолы» атауының «Батулар жолдары», «Батудың ақ жолы», «Китежу қаласына көрсетпей апаратын Батудың сүрлеу жолы» деген нұсқалары кездеседі [5, 7-8-б.].

Жоғарыда келтірілген деректерге қарап әлемдегі ұлы, әдемі ортағасыр кезеңі қалаларының біріне айналған, ежелгі Еділдің (Волга) жағалауына салынған Сарай-Бату орыс ертегі аңыздарындағы Кетежу қаласы емес пе екен деген ой туады. Шығыс Еуропаны және Киев Русін, Кавказды, Орталық Азияны бағындырып отырған Батудың бұйрығымен салынып жатқан қала құрылысына ең жақсы шеберлерді, атақты сәулетшілерді, мүсіншілерді, суретшілер мен ақындарды, құрылысшыларды алдырады. Өзінің ұлылығын таныту мақсатында Батый шеберлерге Алтын Орданың астанасы – Сарай Батуға кіретін қақпаны безендіріп, алтыннан екі аттың табиғи мүсінін құюға бұйрық береді.

1243 жылы ұлы князь Ярослав Всеволодович, Александр Невскийдің әкесі, ұлы ханның тұрағына княздық басқаруға рұқсат жарлығын алуға орыс княздарының ішінен бірінші болып барады. Ярослав Всеволодович 1238 жылдан 1246 жылдары билік басында болған, ханнан «жарлық» (басқаруға

жазбаша келісім) алған ұлы княз болатын. Өйткені ол басқа да бытыраңқы Рус княздықтары бағынған татар билеушісінің өкілі еді [6, 114 б.].

Орталық Азиядағы жаңа мемлекет – Ұлығ Ұлыстың (Алтын Орда) құрылуына себепші арнайы факт, Рустің ұлы князы Ярослав Всеволодовичтің көшпелі имперяның билігін заңды түрде мойындағаны. Ұлығ Ұлыс Алтайдан Дунайға дейін, Батыс Сібір, Қазақстан, Хорезм, Украина, Ресей, Молдавия, Қырым, Еділ бойы, Кавказ, және де Венгрия мен Болгария территорияларына дейін созылып жатты [7, 247-б.].

Еуропа мен Азияны басқарып отырған Алтын Орда, ортағасырдағы ірі мемлекеттердің бірі болған. Мемлекеттің әскери күшінен көршілері үнемі сақтанып отырғандықтан ұзақ уақыт бойы ешкіммен жауласпаған. Орасан зор территориясы мен есепсіз тұрғынын, бір орталыққа бағындырылған күшті билік, соғысқа жарамды үлкен әскер, сауда керуен жолдарын ұтымды пайдалану, алынған мүліктерді халқына таратып отыруы, міне, осындай дәлелдер орда империясының әскері мықты мемлекет болғанын айқындайды. XIV ғасырдың ортасы мемлекеттің бекіп, дамуының шырқау шегі болған.

XVI ғасырдың басында Алтын Орда бірнеше мемлекеттерге ыдырап кетті олар – Сібір, Қырым, Қазан, Астрахан хандықтарына, Ноғай ордасына және т.б., бұл мемлекеттер Алтын Орданың құқықтық дәстүрлі және саяси жалғасы болып табылады. Осы мемлекеттердің ішінде кейбірі ұзақ уақыт өмір сүрді оларға: қазақ хандығы – XIX ғасырдың ортасына дейін, Бұхар эмираты мен Хиуа хандығы XX ғасырдың басына дейін [8, 169-б.].

Алтын Орда территориясын ең алғаш суреттеп, мемлекет жайында құнды мәлімет бергендер Джованни Платано Карпини және Гильому Рубрук болып табылады. Платано Карпини батыстан шығысқа осы мемлекеттің территориясымен және қайтарда 1246-1247 жылдары асып өткен. Гильом Рубрук 1253-1255 жылдары болған [9, 248-б.].

Платано Карпини Перуджи қаласында атақты отбасында дүниеге келген италиандық еді. Ол францисканцестердің манашестік орденінің негізін қалаушылардың бірі болған. Рим шіркеуінің тапсырмасымен ол әлдеқашан Германияда және Испанияда болған. 1245 жылы 16 сәуірде Лионнан рим папасы IV Иннокентидің тапсырмасымен және арнайы хатымен Платано Карпиниді монғол хандығының сарайына жөнелтеді. Оның негізгі мақсаты көшпелі мемлекетті христиандыққа аудару және де көшпелілердің жерін барлап қайту еді. Маңызды міндетті атқарушылардың құрамында екі сопы болды олар Бенекдит Польшадан және Стефан Богемиданнан . Әртүрлі мемлекеттер мен көптеген жерлерді басып өткен монғол еліне саяхат екі жылдан аса уақытқа созылды.

Еділдің жағасында орналасқан Батудың тұрағына келген Платано Карпини рим папасының арнайы хатын береді. Бату ақсүйектер арасында үлкен беделге ие еді және маңызы зор әскери күшті басқарып отырды. Платано Карпинидің пайымдауы бойынша «бұл Бату барлық татар княздарымен салыстырғанда ең құдіреттісі, бірақ, императорларды қоспағанда, өйткені оларға бағыну міндетті еді», дейді [10, 61-б.]. Рим папасы жіберген хаттың мәтінімен танысқан Хан Бату миссионерлерді кідіртпей, ұлы хан Күйікке жібереді.

Еділдің сағасы арқылы шамамен 150 км Астраханның солтүстігіне қарай бағыт алған Карпини Арал-Каспий ойысы арқылы Сырдария жеріне аттанады. Одан ары қарайғы жолы батыс Тяньшанның жалғасымен, Алакөл өзенін жанай шығысқа қарай Қарақорым маңындағы Сыр-Орда Күйіктің тұрағына келіп жетеді.

Осы жерді Карпини былай деп сипаттайды: «...жартылай таулы, жартылай тегіс және тік, барлық жері тасты, кей жерлері сазды, көп жерлері құмды және бос жүздеген бөлігі құнарсыз. Ол жерлер жеміс бере алмайды арықтар қазып суландырмаса, бұлақтар да көп емес екен, өзендер өте сирек жоқтың қасы деуге де болады. Сондықтан да ол жақта қыстақтар жоқ, қалалар да жоқ біреуін санамағанда, ол қала біршама ірі Қарақорым қаласы еді, бірақ біз оны көрмедік, бірақ ол жаққа жарты күндік жол ғана қалған еді, Сыр-Ордаға келгенде бұлардың императорларының бас ғимараты қандай екен деп ойладық» [11, 21-22-бб.].

Плано Карпини мен Бенекдит Дешті Қыпшақ, Хорезм, Жетісу және Тарбағатай жерлері арқылы орталық Монғолияға жасаған саяхаты ұзаққа созылды. Күйік тұрағында миссионерлер төрт ай тұрады. Олардың жарты жыл уақыты Монғолиядан Киевке баруға кетеді. 1247 жылдың 13 қарашасында 2-жылдан аса уақытқа созылған саяхаттан барлаушылар Лионға оралады, сол жерде Плано Карпини Рим Папасына «бізге татарлар деген атпен белгілі, Монғолдардың тарихы», деп атаған жазбаша мәлімдемесін береді.

Францискандықтардың көшпелі мемлекетке жасаған миссиясының тарихи маңызы өте жоғары. Карпини алыс Шығыспен Еуропа арасындағы дипломатиялық қарым-қатынасты бірінші болып орнатты. Осы миссияның арқасында Еуропа көшпелі империясының халқы, салт-дәстүрі, әскери жеңістерінің құпиялары жайында алғаш рет сенімді мәліметтер алынды. Латын тілінде жазылған Плано Карпинидің «*Libellus historicus*» атты тақырыппен жарыққа шыққан есебінде монғолдардың тарихымен қатар қазақтардың да тарихы жазылған [12, 93-10-бб.].

Плано Карпинидің көшпелілердің ұлы ханына саяхатынан біраз жыл өткен соң, Еуропадан Орталық Азияға алтыншы крестшілер жорығына қатысқан, Монах Гильома Рубрук бастауымен тағы бір миссионерлерін жібереді. Француз королі ІХ Людовик көшпелілер арасында христиан дінін уағыздаумен қоса ұлы ханның крестшілермен одақ құрып, Кіші Азиядағы мұсылман мемлекеттерге қарсы шығу мүмкіндігін анықтау тапсырмасымен жібереді.

Гильома Рубруктың 1253-1255жылдары аралығында жасаған саяхаты XIII ғасырдағы көшпелілердің өмірі, жері жайында көптеген мәліметтер береді. Шыңғысханның мұрагерлерінің астанасы Қарақорымды толығымен алғаш сипаттаған Рубрук [13, 75 б.].

Көшпелі Дешті Қыпшақтардың тарихына байланысты Гильома Рубруктың шығармасы бірден бір сенімді, маңызды дерек көзі болып табылады. Біздің заманымызға дейін 1600 жылы Хэклеитомның жүзеге асыруымен басылып шығады. Рубруктың саяхаты 1911 жылы ірі латын

танушы ғалым А.И.Малеиннің (1869-1938) жүзеге асыруымен орыс тіліне басылып шығарылады.

Плано Карпини Алтын Орданың (Дешті Қыпшақ) территориясын сипаттай келе орналасқан жерін көрсетеді, және де халқының жиынтық тізімін көрсетеді, жаугершіліктің әртүрлі кезеңінде Еуропа мен Азияның кеңістігін мекендеген көшпелілер: «Сонымен, жоғарыда айтылған жер шығыс бөлікке қарай орналасқан, көріп отырғанымыздай шығыс солтүстікпен қосылып отыр. Олардан әрі шығысқа қарай қытай елінің жері орналасқан және де Солангалықтар, оңтүстікке қарай Сарациндықтар, оңтүстік батысқа қарай Гуиролықтардың жері, батыс облысына қарай Наймандар, солтүстігіне қарай татар жерлері мұхит, теңіздермен қоршалған. Жерінің бір бөлігі аса қаты таулы болса, кей жерлері тегіс, бірақ барлық жері шеміршекті, саз сирек кездеседі, негізінен құмды» [14, 21-б.].

Алтын Орда тарихында көшпелілер арасындағы жер мәселесі құрылтай жиналыстарында шешіліп отырды, оны Плано Карпинидің талдауынан көшпелілердің нақты шекарасының болғанын айтуға болады.

Алтын Орда тарихының бастапқы кезеңінің территориясына қатысты мәліметтерді Гильома Рубруктың шығармаларынан табуға болады. Мемлекеттің батыс шеткі аймағы нақтылы түрде суреттелген, онда былай деп айтылады: «Танаида сағасынан батысқа қарай, Дунайға дейін, көшпелілерге тиесілі жерлер еді және де Дунайдан Константинопль бағытына қарайғы аймақтар, Ассануға тәуелді Валахия жерлері, және кіші Бұлғариядан Скловониға дейінгі жерлер оларға алым-салық төлеп отырды» [15, 77-78-б.].

Жоғарыдағы мәліметтен Алтын Орда мемлекетінің территориясы Дунайға дейін жеткенін көреміз. Қырым арқылы мемлекетке келген Рубрук, ол қаланы да Алтын Орданың бірден бір аймағы деп атап көрсетеді. Гильом Рубруктың айтуы бойынша, Солдайи(Судака) билеушілері көшпелілерге алым-салық төлеп отырған, Батудың тұрағына билеушілерінің өздері барып төлеп отырған.

Каспий теңізінің батыс жағалауында, Алтын Орданың шекара аймағындағы қаласы Дербент – Темір қақпа орналасты. Дербенттен басталған шекара Кавказ жоталарынан Қара теңізге дейін созылды. XIII ғасырда солтүстік кавказдықтар толығымен Алтын Орданың қарамағында болды. XIII ғасырда Тамандық жарты аралда Алтын Орданың бір бөлігіне айналды.

Қырым жарты аралы пайда болған күннен бастап Алтын Орданың құрамына кірді. Қазақтың халық эпосы «Қырымның қырық батыры туралы жыр» атты ауызша поэзиясында алтынорда кезеңіндегі Қырым жайлы айтылған. 1253 жылы оңтүстіктен солтүстікке қарай өткен Рубрук жоғарыда келтірілген деректі растайды. Саяхатшының бақылауы бойынша далалық аудандары мен таулы аймақтарында орналасқан көшпелілер алым-салық төлеп отырғанын айтады [16, 81б.].

Рубрук өзінің «Татарлар және олардың тұрғын жайлары» атты еңбегінде көшпелі өмір салтын ұстанатын мемлекеттердің тұрмыс жағдайларына, дәстүрлеріне, тағамдарына толықтай сипаттама берген.

«...Дунайдан шығысқа дейін созылып жатқан ұшы-қиыры жоқ даланы олар өз арасында бөлісіп отырған. Әр хан өзінің қарамағындағы халықтың санын, жайылымдық жерлерінің шекарасын және қыстық, жаздық, күздік, көктемдік жайылымдық жерлерін біліп отырған. Қыс мезгілінде біршама жылы оңтүстікке қарай, ал жаз мезгілдерінде солтүстік аймаққа қарай қоныстанып отырған. Жайылымы шұрайлы бірақ суы жоқ жерлерде қыс мезгілінде мекендеген өйткені қыс айларында қарды су ретінде қолданған».

Гильома Рубрук шығармасында қазақтың ұлттық сүт өнімдері қымыз, құрт жайында қызықты мәлімет береді. «Жаз мезгілдерінде қымыздан (жылқы сүті) басқа тағамды керек етпейтіндерін, егерде мал ауырып союға тура келген жағдайда сойып, етін майда тілімдерге бөліп осып, желге кептіріп, күнге қақтайтындарын, жылқының шегінен қазы жасайтындарын, жазған. Ал қалған етті қысқа сақтайтын және бұқаның терісінен үлкен мекестер жасайтынын жазған...» [17, 68-83 бб.].

Рубрук дала өлкесінің иеленушілері кейіннен қазақ ұлтының негізін қалаушы, қыпшақ, арғын, қоңырат, меркіттерге, (керей), қаңлы жерлеріне тоқталып, толығымен сипаттайды, соның ішінде қаңлылар қыпшақтардың туыс тайпасы екенін жайында жазылған деректерді де көре аламыз [18, 107-б.].

XIII ғасырдағы Алтын орданың нақты шекарасын батыс иеліктерінен бастау керек. Рубрук Батудың иелігіндегі жерлер Дунайға дейін созылып жатқанын жазады [19, 77-78 бб.]. Карпини мен Рубруктың шығармалары Алтын Орда мемлекетінің территориясының бүтіндей сызбасын бермегенімен, көшпелі империяның батыс бөлігі жайында құнды мәліметтер береді. Жер бедерінің құрылымы кең, жазықты аймақ болғандықтан болар көшпелі өмір салтын ұстанған империяның басты қызығушылығы жаңа жерлерді иемдену болып табылатынын көрсетеді.

Орыс княздықтарының жерлері Алтын Орда территориясымен белгілі бір шекаралық сызықпен нақты бөлінбеген. Орыс княздықтары мен көшпелілер арасында бейтарап жолақ ғана болған, күнделікті тұрмыс жағдайында кезектесіп қолданып отырған. Шекаралық сызық, бөлісулер орыс халқының далалық жерлердегі «юртами» деп аталатын жер учаскелерін игере бастаған уақытында, яғни XVI-XVII ғ. құжаттарында кездеседі. Бұл термин көшпелілерден келе жатқан термин, мағынасы аңшылық, балық аулау және астық сақтау дегенді білдіреді [20, 172-б.].

Днепр бассейнінде Алтын Орда мен Ресей арасында салынған шекаралық сызық 1246 жылы ақпан айында өзеннің төменгі аймағымен өткен Плато Карпинидің мәліметтерінің негізінде салынуы әбден мүмкін. Карпини Киевтен шығып, көшпелілердің қарамағындағы Канов қыстағына келеді. Зерттеушілердің пікірі бойынша, бұл қыстақты қазіргі заманғы Киевтің оңтүстігіне қарай 120 км қашықтықта Днепрдің жағалауында орналасқан қаламен теңестіріледі. Карпини ашық даладағы Қыпшақтардың заставасына 23 ақпанда келіп жетеді.

«Төрт үлкен өзені бар, жазық алқапты Командар мемлекетінің үстімен жүріп өткен Карпини былай деп жазады: бірінші өзен Днепр жанында ресей мемлекеті маңайында Коренца мемлекеті көшіп-қонып жүрсе, келесі жағын

жергілікті Мауцилықтар мекендеген, олар Коренциялықтардан қарағанда жоғары болатын; екінші-Дон маңайында Батудың апасының жолдасы Картан деген көшіп-қонып қонса; үшінші-Еділ (Волга), бұл өзенді ұлы деп атаған, жағасының бір шетінен екінші шетіне Бату көшіп қонып жүрген, төртінші өзен Яик деп аталды, бұл өзеннің бір басынан келесі басына бір мыңбасы көшіп қонса, қарама қарсы келесі мыңбасы көшіп қонып отырған. Бұлар қыс кезінде өзенге түсіп қыстаса, жазда жағаға шығып, тауға көтеріліп отырған» [21, 59-61 бб.].

Жоғарыда берілген мәліметтерден Киев және Қыпшақ көшпелілері арасындағы Алтын орда аймағы басталған территорияда ерекше белгі, шекар алық бөлініс көшпелілердің қарамағында болғанын байқаймыз. Орыс княздықтарының әкімшілік жүйесінде ордалықтардағыдай басқақтардың немесе салық жинаушылардың болмағандығынан аңғаруға болады. Солтүстіктен оңтүстікке қарай созылып жатқан даланың шексіздігі сонша саяхатшылар 6 ай бойы жүріп өткен, шамамен 2000 км болуы мүмкін.

Іргелес аудандарда аралық аймақтың болуына қарағанда, ресей-ордалықтар арасында, соның ішінде орманды кеңістігінде XIII ғасырдың екінші жартысында шекараның болғандығының тағы бір дәлелі деп айта аламыз.

Қазіргі заманғы Полтава және Харьков қалалары адам өте алмайтын орманды жер болған, бұл ормандар көшпелілерден сақтаған табиғи қорғанның ролін атқарған. Бұл жерлердің барлығы орманды табиғи шекаралық аймақ болғандықтан Алтын Орданың шекарасын Харьковтың оңтүстігіне қарайғы аймақты айтуға болады [22, 195-б.].

Жошы хан ұлысының алғаш пайда болған жылдары Ұлы Бұлғар қаласы Еділдің төменгі жағалауына жаңа астананың салуына дейін уақытша астанасы болған. Осы аймақтардағы көшпелілердің солтүстік шекарасы XIII ғасырда Кама өзенінің оңтүстік жағалауындағы аймақтан өткен. Барлық Орал аймағы, Белой өзені және оңтүстік Орал да Алтын Орданың территориясының құрамына кірді [23, 8-б.].

Араб және Парсы авторларының дәстүрлі мәліметтерімен келісемін, олар Алтын Орда мемлекетінің солтүстік-шығысындағы шеткі аймақтарына Сібір және Ібір облыстарының қосылатынын айтады. Мұндағы шекара Ертіс және Чулыман өзендері болып табылады [24, 63-б.].

Алтын Орданың шығыс иелігіндегі жерлер қазіргі заманғы Барабинск және Құланды далалық аймақтары жатады. Осы жерде шекара оңтүстікке қарай Алтай тауларынан Балхаш, Алакөл көлдерінің бағытына қарай бұрылады. Карпини өзінің саяхатында Алтын Орданың шығыс бөлігін толықтай суреттейді: Ертіс өзені, Алакөл көлі және Батудың үлкен ағасы Орда-Еженнің тұрағы және де қытаймен шекарадағы шатқалда Жоңғар қақпасының бар екенін жазады.

Алакөл көлі және Орда-Ежен ханның тұрағы жайында былай деп жазады: «Осы көлдің жағалауымен біраз күн жүрдік. Көлдің бірнеше аралдары бар екен, біз аралды сол жағында қалдырдық...Бұл жерде Батудың үлкен ағасы Орданың тұрағы екен, ежелгі татар княздықтарының ішіндегі ең ежелгісі болып саналады, сонымен қатар әкесінің ордасы немесе тұрғын

жайы мен хан әйелдерінің ішіндегі бәйбішесі тұрады екен...Осы жерден шыққаннан соң кешке таман Петрдің масаттануына арналған Наймандар жеріне келдік...» [25, 197-б.].

Осындай мәліметтерден мынандай қорытынды шығаруға болады, Карпини Шыңғысхан тұрағында Шыңғыстау таулары болды деп есіне түсіріп жазса, 1847 жылы Шыңғыстау тауларындағы Шыңғысханның тұрағы болғандығы жайында жер аударылып келген Адольф Янушкеевичке Қарқаралы уезінің аға сұлтаны Құнанбай Өскенбаев та айтқан екен [26, 64-65 бб.].

Карпини Жоңғар қақпасын тамаша суреттейді: «Көлдің (Алакөл) жағасында аса биік емес белгісіз тау бар екен, саңлау, жарықтары көп таудың маңайынан өту өте қиын болған, өйткені сол жарықтардан қатты жел мен боран соғып тұрады деп жазған. Ал жаздың күндерінің өзінде ылғи жел есіп тұрады екен, жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша жел тек жарықтың маңында ғана күшейеді деп жазған» [27, 174-б.].

Плано Карпинидің жасаған саяхатына қаншама ғасыр өтсе де, осы жердің табиғи бітімі өзгермеген. Қазіргі таңда Жоңғар қақпасы қазақ –қытай мемлекеттерінің шекарасы болып табылады, бұл жерде Халықаралық «Достық» шекаралық заставасы салынған.

Саяхат барысында жазған жазбаларына сүйене отырып Гильом Рубрук: «...Біз Хазардың жоғарғы облысынан шығып, шығысқа қарай бет алдық, дейді. Оңтүстігінде теңізі бар, солтүстігін 30 күн жүріп өтетін далалы аймақ, бұл жерлерде орман, тауы жоқ тасты бірақ шөбі шүйгін. Бұл жерлерде әуелде Капчат деп аталынған Командар малдарын жайған. Бұл мемлекет Данубиядан Танаидаға дейінгі аймаққа созылып жатыр, бұл аймақ Азия мен Еуропа арасындағы шекара қызметін атқарады... Бұл жерлерде толығымен Командар, Капчаттар орналасқан, Танаидадан Еділ өзендерінің арасы 10 күннен асатын жол және солтүстігі Ресеймен шектесетінін жазған...» [28, 64 б.].

Рубрук саяхатының бұдан арғы суреттемелерінен Бату иелігіндегі территориялар қазіргі заманғы Оңтүстік Қазақстанның шекарасына дейін жетіп, Талас (қазіргі Тараз) қаласының шығыс бөлігіне алты күндік жер қалғанда тастап кетеді.

Бұдан әрі Рубрук мынаны жазады: «Таластың шығыс бөлігінде бір айлық жол жүретін қашықтықта Болат тауының маңында алтын шығарып, қару жарақ дайындайтын белгісіз қаланың болғанын» [29, 94-б.]. Рубруктың айтып отырғаны Бетпақдалада орналасқан ежелден алтын кендері бар Болат таулары-болуы әбден мүмкін. Бұлай дейтін себебіміз қазіргі таңда сол таудың шатқалында Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданына қарасты Ақбақай кен байыту комбинаты алтын өндіреді.

Қайлақ қаласы және оның төңірегі жайлы Рубрук мынандай мәлімет береді «Бұл жерлер алғашында Органум деп аталған, халқының өз тілі мен жазуы болған...» [30, 110-б.]. Осыған байланысты кезінде жазаланған ғалым Мұхамеджан Тынышпаев былай дейді: «Рубрук айтқан сол жерлерде Балхаш көлінен 30 шақырым қашықтықта жатқан Арғанаты тауы «Арғын ата» деген қос сөздің қысқарған түрі және арғын сөзі жеке атау емес, туыстық атау

болуы да мүмкін сондықтан «арғанаты» сөзі «органум» сөзінің аудармасы болуы әбден мүмкін. Темір жорықтарының сипаттамасынан білеміз, XIV ғасырда Алакөл көлі мен Қаратал өзені аралығын арғындар мекендегенін... Рубруктың органум деп отырғаны осы арғындар» [31, 111-б.].

«Наймандардың жерлері» атты бөлімінде Гильом Рубрук бұрын наймандардың жері болған Кен хан керейлердің тұрағы жайында айтады [32, 756-б.].

Мемлекеттің оңтүстік шекарасы Алтын Орданың иелігіндегі жерлер Орталық Азияның ірі қалаларымен шектесті. Ол қалаларға Отырар, Сығанақ, Жент, Сайрам, Хорезм жатты [33, 118-б.].

Осыған сәйкес шекаралық бөлініс Балхаштан батысына қарай, оңтүстік Қаратау жоталарына дейін. Арықарай шекара Сырдарияның орта ағысынан оңтүстік арал теңізіне дейін, одан әрі Хорезмге қарай бағытталған. Хорезм аймағынан шекара Үргеніш және Хиуа қалаларының аралығынан өткен. Хорезмнің солтүстік жағындағы шекарасы Манғышлақ үстіртімен жанасып жатыр.

-
1. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. МГУ баспасы, М., 1972, 28 б.
 2. Қазақстанның өткен тарихы деректер мен мәліметтерде. Құрастырған профессор Кунте П.А. - Алматы Қазақстан 2 басылымы, 1997, 147 б.
 3. Қараңыз: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2. Извлечение из персидских сочинений, собран. В.Г. Тизенгаузеном, изд. АН СССР, М.-Л., 1941, 14 б.
 4. Өтеміс қажы. Шыңғыс нама. (Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина, Комментарий и указатели М.Х. Абусеитовой. - Алма-Ата: Ғылым, 1992, 92 б.
 5. Сонда, 7-8 бб.
 6. Вернадский Г.В. Начертание русской истории.- М.: Айрис-пресс, 2002, 114 б.
 7. Безертинов Р.Н. Татары, тюрки – потрясатели Вселенной. (История Великих Империи). – Новосибирск: ЦЭРИС, 2001. 247 б.
 8. Сарсембаев М.А. Международно-правовые отношения государств Центральной Азии. – Алматы: Ғылым, 1995, 9-15 бб; Федоров-Давыдов Г.А. 169 б.
 9. Карпини мен Гильома де Рубруктың Шығыс елдеріне саяхаты. Серия: Саяхат.Қызықты оқиғалар. – Алматы: Ғылым, 1993. – 248 б.
 10. Сонда, 61 б.
 11. Сонда, 21-22 бб.
 12. Шығыс елдеріне саяхат..., 9-10 бб.
 13. Сонда, 75 б.
 14. Сонда, 21 б.
 15. Сонда, 77-78 бб.
 16. Якобсон А.Л. Ортағасырлық Қырым. М.-Л., 1964, 80-81 бб.
 17. Шығыс елдеріне саяхат., 68-83 бб.
 18. Сонда, 107 б.
 19. Сонда, 77-78 бб.
 20. Сафарғалиев М.Г. Алтын Орданың ыдырауы. – Саранск, 1960, 172 б.
 21. Шығыс елдеріне саяхат ..., 59-61 бб.
 22. Цветков М. А. Изменение лесистости европейской России с конца XVII столетия по 1914 год. М., 1957, 19 б.
 23. ДДГ, М.-Л., 1950, 8 б.

24. Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория. Казан, 1975, 63 б.
25. Тизенгаузен В. Г. Указ. соч., т. 1, 197 б.
26. Шығыс елдеріне саяхат..., 64-65 бб.
27. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф.Стекловой. Алма-Ата, «Казахстан», 1966, 174 б.
28. Шығыс елдеріне саяхат..., 64 б.
29. Сонда, 94 б.
30. Сонда, 110 б.
31. Сонда, 111 б.
32. Тынышпаев М. Қазақ халқының тарихы. – Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1993, 75 б.
33. Шығыс елдеріне саяхат..., 118 б.

Сдыков М.Н.

*Директор Западно-Казахстанского
центра истории и археологии,
д.и.н., профессор*

ПРОЦЕССЫ УРБАНИЗАЦИИ И НОМАДИЗМА В ЗАПАДНОКАЗАХСТАНСКОМ РЕГИОНЕ: ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Отечественная медиевистика сегодня находится на стадии дальнейшего познания и переосмысления истории Казахстана. Инициированное Президентом Республики Казахстан углубленное изучение золотоордынского периода в отечественной истории призвано придать новый импульс поиску и формированию новых контуров своей идентичности. Доминирующая ранее идея об извечном противостоянии Степи и Города в последнее время подлежит адекватному и объективному пересмотру. Открытие ранее неизвестных науке городов в казахстанской части Урала (Сарайшык и Актобе-Лаэти в Атырауской области, Жайык, Жалпактал и Сарыозен в Западно – Казахстанской области) позволило реконструировать новый взгляд на процессы урбанизации и номадизма. Задачей для современных молодых историков таким образом является реконструкция процессов взаимодействия кочевников и оседлых поселенцев.

Ввиду малоизученности и малочисленности письменных данных о городах золотоордынского периода в западноказахстанском регионе, в отечественной исторической науки возникло ложное чувство некоего пустынного культурного ландшафта, в особенности по сравнению с богатым культурном наследием южноказахстанских городов. При пристальном внимании и учитывая современные достижения в области археологических практик и исторических теорий, нужно признать существование второго центра оригинальной городской культуры в золотоордынский период, сложившимся в Нижнем Поволжье, и под чьим несомненным, как

культурном, так и политическом влиянием находилась оседло-земледельческая культура Урало – Каспийского региона. На архитектурный облик и градостроительные традиции городов, расположенных на Урале, непосредственное влияние оказывали природно-климатические условия, которые сильно отличались от условий Южного Казахстана. Это – холодная, многоснежная зима и жаркое, засушливое лето. Отсюда особенности в строительстве усадеб, в частности, наличие более мощной системы обогрева, иные размеры комнат и построек, которые по своим параметрам ближе к поволжским, чем к среднеазиатским.

Данные факты должны быть безусловно приняты во внимание и нуждаются в углубленном изучении. Если теория о исторической преемственности городов Казахстанского Урала найдет свое подтверждение, то следует наладить поиск, отбор и анализ всех видов письменных свидетельств. Так, согласно гемуэским торговым записям и содержащимися в них картах, Актобе – Лаэти представлен в виде довольно процветавшего крупного торгового центра или небольшого города, что указывает на его тогдашнюю значимость. Привлечение географических карт, как латинских, так и восточных, в качестве новых источников позволит уточнить саму топонимику объекта, поскольку только Галкиным Л.Л. было выдвинуто предположение об соотношении городища и топонима, указанного на гемуэских картах. Сохранились и не введены в научный оборот по ряду причин карты русских путешественников периода позднего средневековья где на предположительно на месте раскопок Актобе был указан город Рифан (Ризан), что также может быть отражением транскрипции какого-либо местного наименования.

Как правило городище Актобе упоминается в исторических трудах в связи с набегом гемуэцев и разграблением города Лаэти в конце 14 века. Подтверждением данного события могут быть арбалетные стрелы, обнаруженные на месте раскопок. Таким образом, следует признать недостаточность наших сведений о крайне интересном периоде нашей истории. Анализу должны подвергнуться географические карты, где площадь имевшихся городских и оседлых поселений представлена намного больше чем известные нам памятники оседло-земледельческой культуры. Сохранившиеся письменные свидетельства даже в более позднее время также сообщают о наличии остатков городских строений, что также придает импульс дальнейшим изысканиям в этой сфере.

О городах Западного Казахстана широкой массе наших сограждан стало известно относительно недавно, что представляется вполне закономерным. Сам факт существования и функционирования очагов оседлой жизни в бескрайних степях представлялся невозможным и противоречил официально принятой доктрине марксизма. Устоявшиеся представления о кочевниках как о разрушительной силе, несмотря на все усилия отечественных ученых также надолго превратился в стереотип. Бесспорно, историческая наука шагнула далеко вперед в познании кочевниковедения как части мирового исторического процесса, однако

процесс обеления исторического вклада кочевников в общемировую сокровищницу все также находится начале своего пути.

Процесс пересмотра прежних воззрений характерен не только для постсоветского времени, он идет и сейчас, в связи с ростом доступности прежде малоизвестных фактов и литературы. Например, буквально в ближайшее время во время раскопок в Цымлянском городище, возле самого города была обнаружена крупные по размерам земледельческие поля и поселения, жители которых по-видимому были одними из кормильцев Сарая Берке.

Подобные открытия заставляют пересмотреть прежние суждения, где вся территория Золотой Орды представлялась заселенной преимущественно кочевниками, с лишь изредка встречающимися поселениями. Понятное дело, что территория Нижнего Поволжья давно уже была исследована на предмет генезиса городской культуры, где ее стержнем была среднеазиатская традиция градостроительства. Территория Северного Прикаспия, в том числе и Казахской части Урала была исследована гораздо меньше. Широко известный Сарайчик, а также менее известные Жаик, Жалпактал, Сарыкамыс и Актобе-Лаэти составляют все известные на сегодня центры городской культуры. Более централизованные и полноразмерные исследования думается позволит лучше изучить Уральский бассейн, и следует надеяться, выявит еще немало остатков оседло-земледельческой жизни. Исходя из выгодного географического положения, следует предположить, что данная местность издавна привлекала местных жителей. Обилие питьевой воды, удобные пастбища и достаточно богатая на лес пойма реки, предопределили появление здесь центров оседло-земледельческих поселений.

Историческую загадку представляет собой его географическое месторасположение. В современное время месторасположение городища Актобе-Лаэти довольно далеко от естественного источника питьевой воды, и достаточно близок от Сарайшика и находящейся там переправы, чтобы придавать ему статус очередного караван-сарая. Следует продолжить изыскания, в том числе и геологического характера на предмет выявления некоего стратегического продукта, чья ценность послужило оправданием существования данного памятника.

Учитывая довольно скромные, выявленные на сегодня размеры, представляет интерес его логика снабжения питьевой водой, набором продуктов и так далее. Большой комплекс ремесленных изделий опровергает его только торговое значение. Таким образом, широта охвата различных научных сфер археологией окружающей среды очень велика и результаты исследований зачастую ошеломляют научный мир.

С учетом мирового опыта, необходимо выявить следующие моменты: анализ продуктовой корзины, т.е. предметы питания, способность географического ландшафта прокормить энное количество людей, природные явления и события повлиявшие на численность населения средневекового города, изменение русла реки Урал в период развитого средневековья, засоленность почвы, изменение природной среды, включая почвенный и растительный покров.

Следует указать на тот факт, что вопрос взаимодействия номадизма и урбанизации в аридных территориях Западного Казахстана остается еще малоизученным. Если с точки зрения археологических изысканий, работа по поиску новых материалов ведется достаточно плодотворно и успешно, то с точки зрения полноты реконструкции исторических процессов еще далека от завершения. Несомненная связь между Нижнем Поволжье и Урало-Каспийском регионом проявляется не только в области градостроительной практики и специфики утвари, она и общностью судеб. В отечественной исторической науке, появление оседлой культуры на Казахстанском Урале до сих пор увязывают с политическими решениями золотоордынских ханов. Однако учитывая сенсационное обнаружение хазарского слоя на городищах Сарай – Берке и Сарай – Бату, а также тот факт, что на месте городища Сарайчика обнаружены фрагменты до золотоордынского времени, а именно постройки жилищ XI-XII вв. и наличие черноглинянной посуды, предположительно кипчакского типа. Сам город Сарайчик, как известно, был основан предположительно в период правления Менгу- Тимура. Точного года основания нет ни в одном источнике, но по собранным народным преданиям путешественники писали, что Сарайшык был построен в подражание Сарая, что там кипчакские ханы бывали только летом, в течение 3-4 месяцев. Так как он был меньше Сарая, то получил уменьшительное название Сарайшык. В 14 веке город становится известным в письменных источниках. Арабский путешественник и купец Ибн Батутта посетил город в 1334 году и описал в своей книге блеск ханских дворцов, большое количество мечетей и гостиниц, использование технологий - водопровода и канализации. В 1335 году город упоминает флорентиец Франческо Пеголетти, который описывал торговые путешествия через город из Европы в Азию.

ИБН БАТТУТА ПУТЕШЕСТВИЕ

Перевод

глав "Путешествия" Ибн Баттуты, касающихся Средней Азии и некоторых сопредельных областей

Путешествие в Хорезм

Через десять дней после отъезда из Сара [1] мы прибыли в город Сараджук [2], *джук* значит «маленький». Они таким образом хотели выразить, что это Сара Малый. Город этот расположен на берегу полноводной, крупной реки, называемой Улусу [3], значение чего «великая вода». Через нее переброшен мост из лодок [4], такой же, как в Багдаде. В этом городе наше путешествие на лошадях, тянувших арбы, закончилось. Там мы продали их по четыре динара денег [5] за лошадь и меньше этого, ввиду их слабости и дешевизны в этом городе, и наняли верблюдов, чтобы тянуть арбы. В этом городе находится завия [6] праведного старца из тюрков, которого называют *ата*, что значит «отец». Он угостил нас в завии и

благословил. Принимал нас также кади этого города, имени которого я уже не помню.

Оттуда мы ехали тридцать дней, торопясь, останавливаясь в день не более двух раз — поздним утром и на заходе солнца. Привалы занимали столько времени, сколько требовалось для того, чтобы приготовить суп из *дуки* и съесть его, а варится он, вскипев один раз. У них с собой бывает сушеное мясо, которое кладут в него и поливают кислым молоком. Каждый путешественник даже на время еды и сна не прерывает езды на арбе. У меня в моей арбе было три невольницы.

Обычно те, кто едут по этой степи, торопятся из-за недостатка корма. Большинство верблюдов, пересекающих эту пустыню, гибнут, а остальных можно использовать через год, после того как они нагуляют жир. Вода в этой пустыне встречается в известных водопоях на расстоянии двух или трех дней: это дождевая и колодезная вода [7].

Средневековые города в Западном Казахстане 07 Август 2017 7678
Средневековые города в Западном Казахстане До недавнего времени мы знали только об одном средневековом городе на Урале. Это – Сарайшык. Явное несоответствие такой ситуации с научными заключениями о степных участках Великого Шелкового пути, о включении региона в торгово-ремесленные отношения в период Золотой Орды и многочисленными упоминаниями русских ученых XVII - XVIII веков о «развалинах каменных строений» было очевидно. Однако специального научного поиска до недавнего времени не проводилось. Создание в 2002 году Западно-Казахстанского центра истории и археологии в Уральске в корне изменило положение. С этого времени была организована Западно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция во главе с автором этой статьи. Исследования средневековой городской культуры на Урале стали одним из приоритетных направлений. Данная проблема имеет важное значение для истории Казахстана. О том, что города были на Волге историкам хорошо известно. О том есть ли города на Урале, или Яике, в XVIII –XV века до последнего времени существовали только упоминания на картах того времени и отдельные сведения в письменных источниках европейских и восточных авторов, как современного, так и более позднего времени. Но, реального подтверждения эти сведения не получали до не давнего времени ни в исторических, ни в археологических изысканиях. Поиск городов на Урале стал одним из основных направлений работы нашего центра. Мы исходили из того, что бассейн Урала с его богатыми водными ресурсами и природно-климатической средой был благоприятным местом для создания оседлых поселений. Люди здесь жили давно и вели в основном кочевой образ жизни, подтверждением чему являются многочисленные курганы и курганные комплексы, раскинувшиеся по всему Западному Казахстану. Но существовали торговые и караванные маршруты, зафиксированное в письменных источниках, здесь проходили участки Великого шелкового пути, которые не могли обходиться без постоянных мест торговли и товарообмена, с одной стороны, а с другой, именно степняки были основными потребителями всех благ, представляемых торговлей. Кочевая цивилизация в

развитой ее форме предполагает постоянный контакт степи с городской культурой. Поэтому ведение кочевого скотоводческого хозяйства, как установлено, не отрицает, а предполагает наличие городов, как центров ремесла и торговли, как мест зимовок и баз - убежищ в стратегически важных местах. Первые сведения о городах в Западном Казахстане относятся к домонгольскому периоду, во времена существования огузской, а затем кипчакской конфедераций. В сочинении Ахмеда ибн-Фадлана «Путешествия в Волжскую Булгарию» (X в.) и в труде Абу-Хамида аль-Гарнати «Путешествие в Восточную и Центральную Европу» (XII в.) содержатся сведения о городах, торговых и караванных маршрутах, проходивших через Западный Казахстан. Арабский путешественник и писатель ибн-Фадлан в 921-922 году побывал с посольством халифа в Волжской Болгарии, и путь его пролегал вдоль реки Урал. Советский исследователь-востоковед Ковалевский А.П., известный переводом книги ибн-Фадлана, приводит карту маршрута посольства. Он указывает место переправы с левого берега на правый, то есть из Азии в Европу, ибн-Фадланом у слияния рек Чаган и Урал, в том месте, где находится современная старая часть Уральска. В X веке по утверждению ибн-Фадлана на этом месте находилось городское поселение. В начале второго тысячелетия связи между арабскими странами и народами междуречья Урала и Волги стали постоянными. Географы Востока были неплохо осведомлены об этом далеком крае. В 1154 году арабский географ ал-Идриси описал реку Руза, скорее всего тождественную Жаику – Уралу, хотя есть и другие мнения об отождествлении Рузы, тогда как с Уралом сопоставляется р. Даранда. Более отрывочные сведения о существовании городов даны в сочинениях Рашид-ад-Дина, ибн - Сайда, Абул - Фида и других арабо-персоязычных авторов. О расселении и занятиях народов в XI веке писал Махмуд Кашгарский в своем труде «Дивану лугат-ат -тюрк». В эпоху Золотой Орды европейские исследователи и путешественники неоднократно пересекали и отмечали в своих путевых записках реку Жаик. Среди них выделим посла папы римского Иннокентия IV Джовани Плато Карпини (1249), а также посла французского короля Людовика IX Гильома де Рубрука (1253). О дороге, которая вела из Крыма через Жаик и далее на восток, пишет в своем сочинении «Практика торговли», Франческо Бальдучи Пегалотти, отмечая при этом особенности дороги из Таны в Сарайчик, описывая ходовые товары и деньги, которыми удобнее всего расплачиваться с местными жителями. В 1333 году реку Урал пересек известный арабский путешественник из Марокко, странствующий купец Ибн Баттута. В XIV веке, в эпоху расцвета Золотой Орды, территорию Западного Казахстана посещают ряд посольств, направленных сюда и в Монголию для проведения миссионерской деятельности и налаживания торговых связей. Это посольства во главе с Джованни Мариньолли (1338-1353 гг.), священником Пасхалия (1335 - 1339 гг.), купцами - братьями Франциско и Доминико Пицигани (1367 г.). По их свидетельствам на реке Урал находились два города. Так, испанский священник Пасхалия в 1336 году указывает на город Сарайчик и еще севернее на второй, безымянный город. Почти через 30 лет об этих же городах пишут

братья купцы, указывая на два этих города, при этом второй безымянный расположенный выше и севернее Сарайчика вверх по реке Урал. Об этом же свидетельствует знаменитая карта Антония Дженкинсона 1562 года. Здесь в нижней части течения реки Урал на западном, правом берегу указан город Сарайчик, а севернее него на этом же берегу помещен город Шакафни. Академик Рыбаков Б.А., исследовав и карту и текст описания путешествия англичанина, пришел к следующим выводам. Карта Дженкинсона представляет собой один из вариантов более старой карты 1497 года, а оба города, Сарайчик и второй безымянный, отмечены на карте одинаковыми условными знаками - «мечети татарские каменные». Следовательно, время существования северного города уже можно датировать XIV веком, а его значение и масштаб вполне сопоставимы с более известным Сарайчиком. Таким образом, во всех исследованиях и сочинениях путешественников, купцов и миссионеров X - XIV веков указывается на наличие целой сети городов, как в междуречье Волги и Урала, так и вдоль реки Урал. Их количество колеблется от 8 до 30 городов. В сочинениях прямо указано, что в XIV веке, помимо известного Сарайчика, на Урале выше и севернее него находился еще один город, имевший каменные здания и располагавшийся в районе современного Уральска. Исследования русских ученых XVIII - XIX веков подтверждают наличие средневековых городов на Урале. Одна из самых первых русских карт, известная под названием «Большой Чертеж» была составлена в конце XVI века и изображала территорию всего государства. Со временем эта карта пришла в негодность, и было решено составить по нему новый чертеж в том же масштабе и дать подробное объяснение. Так была подготовлена известная «Книга Большому Чертежу». Сама карта не дошла до нас, но объяснение сохранилось в нескольких списках, и представляет собой единственное географическое сочинение о России допетровских времен. В ней дано описание среднего и нижнего течения Урала. И карта и ее описание были неполными и имели большие погрешности. К тому же с нее в разные времена снимался ряд копий, каждая из которых вносила новые неточности. Так, северный и восточный берега Каспийского моря относились к числу неизвестных. На одних картах Урал изображался как большая река с многочисленными притоками, на других - как незначительная речка. На нескольких картах изображался неизвестный ныне город Ризань, а севернее его - Шакашик. Был также отображен город Сарайчик, к этому времени уже разрушенный. В одной из поздних копий карты, подготовленной Аврилем и изданной в 1692 году, на месте нынешнего Уральска указано селение с неизвестным ныне названием Метжет, а севернее его, при слиянии Илека с Уралом другое селение - Солянское. То же изображено и на карте французского астронома Делиля, изданной в 1700 году. Таким образом, несмотря на несовершенство «Книги Большого Чертежу», характерным для данного источника является отображение значительного количества городов и поселений в Западном Казахстане. П.И. Рычков в своей знаменитой «Топографии Оренбургской губернии», написанной в 1748 году приводит многочисленные факты и примеры существования городов на Урале. В частности - «1.В киргиз-кайсацкой

меньшей орде, от Илецкой защиты, где ломают илецкую соль, с день верховую ездою, на той стороне реки Илека видно немалое строение кирпичное. 2. От того строения в одном дне по речке, называемой Большая Кобда, при урочище Байтаке, есть признаки старинного города, где поныне еще видны рытые каналы, хлебопахотные и огородные места. Тут же одно старинное здание со сводами... 3. От тех мест в расстоянии одного дня по реке Ати - Уилу, на урочище, кое киргизы называют святого Мавлюм - Берды, признак старинного ж города, где доныне кирпичных зданий от 30 до 40 видно, тут жеподнесь каналы, хлебопахотные и огородные места значатся. 4. Оттоль с день езды по речке Сагызу видны многие ж старинные строения, тако ж в урочище, именуемом Бакчи, от речки Сагыза дня с два, от Бакчи вверх до вершин реки Зины, коя выпала из устья реки Мугалджара, и на оном устье старинных городков, рытых каналов и рвов, тако ж и насыпных бугров весьма много, из коих бугров часто вырывают людские кости отменной величины, а также золото, серебро и разные орудия. 5. По Хивинской дороге на высокой горе, которая именуется Ирняк,.. при урочище Гурук видны могилы весьма длинные,... там же сделаны два покоя больших и не низко, а наверху оных положены столь великие каменя, что один камень десять или пятнадцати человеках едва можно поднять. 6. На той же горе, при урочище Билюли - Атай, поныне имеется двор, у которого портал или ворота большие, в нем мечеть и несколько небольших покоев. Все оное строение из кирпича. Подле ворот глубокий колодезь, в коем воды от 30 до 40 сажен. О сем месте скажется,... будто бы в прежние времена из Астрахани езживали на кораблях по Каспийскому морю к тому месту и, выгружаясь тут, переезжали сухим путем чрез сие место на Аральское море, где паки грузили суда и ездили в Хиву и в другие тамошние места для торгу.» Рычков П.И. упоминает о сети городов, к тому же достаточно развитых. Здания в них построены из кирпича, обладают ирригационной системой, расположены у рек, а наличие и характер культовых строений говорит об их принадлежности к восточному типу городов. Они расположены поблизости друг от друга, как пишет автор, в одном или двух днях пути (по мнению специалистов, расстояние в день пути - это 30-40 современных километров). Количество и расположенность городов свидетельствуют о наличии связей между ними, что позволяет предположить их существование в рамках какого-то единого государства. Таким государством, в недалеком прошлом, учитывая сохранность зданий данных городов, могла быть Золотая Орда. Среди других российских ученых отметим Палласа П.С., он трижды побывал здесь, объездив весь Урал от Гурьева до Уральска, исследовал северную часть региона, изучал Букеевскую орду. Собранный материал Паллас П.С. включил в свой обширный труд - "Путешествие по разным провинциям Российской империи", в котором дал достаточно полное описание территории края, его этнографии и истории. В своем сочинении Паллас П.С. описывает обнаруженные им два городища. В первом случае это остатки древнего укрепления на Урале, обозначенные им следующим образом: «близ устья реки Киндели в 12 верстах от Кинделинского форпоста. Укрепление состоит из двойного в виде греческого П к южной стороне берега, вала и

рвов; внешняя часть одного имеет в окружении более полверсты, но едва с локоть вышины; напротив того внутренняя сторона, которая почти 20 сажен в окружности, имеет по крайней мере 2,5 локтя в высоту, и обнесена рвом в сажень глубиной. От жилища внутри сего укрепления ни малейшего следа бывшего строения не видно, но пространство совершенно равно». Второе городище расположено между Большим и Малым Узенем в самом узком месте их слияния. Здесь Паллас нашел следы множества арыков, в несколько футов глубиной, и довольно много курганов и остатков жилища, из чего сделал вывод о том, что места эти были некогда населены народом. Одна из развалин состояла из 5 жилищ, сложенных из квадратного кирпича. Таким образом, Паллас П.С., как и все исследователи до него, обратил внимание на многочисленные памятники прошлого, отнеся их к материалам городской культуры. К сожалению, ни в дореволюционной российской, ни в советской исторической науке данные сведения не использовались. Поэтому в учебниках прямо писали о незаселенных «ничейных» территориях вдоль реки Урал, которые как магнит притягивали к себе беглых крепостных, а также разбойный люд. До недавнего времени конкретных подтверждений существования городов не было. Но поиски увенчались успехом, когда в 2001 году уральскими и алматинскими учеными было обнаружено городище недалеко от Уральска. Археологические работы, которые ведутся здесь уже на протяжении 10 лет, убедительно свидетельствуют – это город XIV - XVI веков. Таким образом, сведения средневековых авторов, а также заключения ученых XVIII – XIX веков, писавших о городах на реке Урал, оказались верными. Историческое значение данного открытия состоит в том, что теперь историю Уральска мы начинаем не с 1613 года, а с первой трети XIV века. В начале XXI века автор этих строк доказывал наличие города близ Уральска, когда выступал в СМИ с требованием археологической экспертизы трубопровода «Аксай - Атырау». Именно на уральском участке трассы и был открыт этот город – самое крупное и сенсационное открытие в регионе за весь последний период. Первые результаты этих исследований были опубликованы в научном журнале «Вопросы истории и археологии Западного Казахстана», выпускаемом Западно-Казахстанским центром истории и археологии. Ученые Института археологии им. Маргулана Байпаков К.И., Смагулов Е.А. и Ахатов Г.А. подготовили специальное издание «Средневековое городище «Жайык». В 2006 году сотрудники центра обнаружили второй город, условно названный нами «Жалпактал» и в 2007 году – городище «Сарыузень». Они датируются XIII-XV вв. и относятся также к эпохе Золотой Орды. Самым крупным и изученным городом из вновь открытых городов является городище «Жайык», которое было образовано по уточненным данным в начале XIV в. Площадь, на которой прослеживаются явные следы застройки, составляет около 8 га. В 2-х км западнее городища на вершине Свистун - горы располагалось городское кладбище - некрополь, на котором обнаружены многочисленные захоронения, имеющие отношение к самому городищу. Встречаются и более ранние памятники. Сопоставление планов, технических приемов домостроительства поволжских городов и городища «Жайык» показывает, что на строительную культуру бассейна р.

Урал оказали преобладающее влияние традиции домостроения Хорезма и Сырдарьинских оазисов. Планы жилищ, исследованных на городище «Жайык», совпадают с планами жилищ Ургенча, Отрара, Туркестана XIII–XIV вв. Разница наблюдается в расположении некоторых деталей интерьера, суф, системы отопления, строительной технике и материалах. Но есть и отличия достаточно существенные. Отопление жилищ городища «Жайык» осуществлялось специальными двухканальными каналами, устроенными вдоль одной стороны суфы. «Каны» послемонгольских жилищ Южного Казахстана в большинстве своём таковыми могут называться лишь с большой натяжкой. Усадьбы, по всей видимости, имели дворы с надворными постройками, которые строились из облегченных конструкций (деревянно-каркасные, плетневые). Таким образом, археологические раскопки показали, что городище «Жайык» является остатками развитого города золотоордынской эпохи. Второй из обнаруженных городов - городище «Жалпактал», который по результатам обследований отнесен нами к периоду с конца XIII – до XV вв. Он расположен на границе Казталовского и Жангалинского районов Западно-Казахстанской области. Инструментальная съемка городища показала, что его площадь достигает 68 га. В центральной части городища наблюдается несколько крупных холмов высотой до 2 м и диаметром до 50 м., на остальной части городища наблюдается несколько десятков всхолмлений меньшего размера. В 2010 – 2013 гг. здесь проводились раскопки с участием московских и казанских специалистов. Уже исследованы три жилые усадьбы, два мавзолея, проведена полная топографическая съемка городища, а также съемка в формате 3D. Проведены раскопки в центральной части городища, в частности разведочный раскоп размером 10x10 м, который показал наличие культурного слоя. Была обнаружена постройка, выполненная из сырцового кирпича, которая представляет собой усадьбу. В раскопе обнаружено свыше 2000 фрагментов гончарной красноглиняной керамики с волнистым и линейным орнаментом (лишь один фрагмент лепной керамики). Также обнаружено свыше 2000 фрагментов костей животных, часть из которых имеют следы обработки. Особый интерес представляют монеты, среди которых самая древняя серебряная монета датируется XIII в. Установлено, что при строительстве мавзолеев широко применялись обожженные кирпичи, характерной для того времени квадратной формы. Исследования продолжаются. На третьем городском поселении - городище Сарыузень проведены топографические работы и разведочные раскопы. Конец XIII в. - первая половина XIV в. исследователями истории Золотой Орды характеризуются как годы наибольшей стабильности и расцвета городской культуры. Возрождаются некоторые важнейшие торгово-экономические центры, пострадавшие в период завоевания, появляются десятки новых городов и крупных поселений. Этот период интенсивного роста приходится в основном на время правления ханов Узбека и Джанибека (1312-1357 гг.). Время характеризуется ростом территорий «старых» городов и возникновением большого числа новых крупных поселений. Зачастую в старых урбанизированных оазисах на ведущее место в экономическом и политическом отношении выдвигаются

прежде незначительные поселения, которые переживают период бурного роста. Старые же столицы регионов теряют свое значение. В бассейне реки Яик, как и на берегах Итиля, появляются города и оседлые поселения. Они образуют, как это обычно и бывает в процессе оседания и урбанизации, своеобразные микрорегионы с соответствующей внутренней иерархией поселений. Открытие городов, образованных в период Золотой Орды, позволяют по-новому взглянуть на историю региона и переосмыслить многие страницы исторического прошлого Казахстана.

1. Ахатов Г.А., Байпаков К.М. Смагулов Е.А. Средневековое городище Жайык. – Алматы, 2005- 220 с.

2. Ахатов Г.А., Байпаков К.М. Некрополь Уральского городища// Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. - Вып.1. – Уральск,2002.- С.168 – 284

3. Бекмаханова Н.Е. К вопросу об этническом составе и политической истории Ногайской Орды в ХУ1 – ХУ111 веках//Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала, 1993 – С.38 -54

4. Бисембаев А.А. К вопросу об исламизации средневекового населения Западного Казахстана (археологический аспект)//Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Материалы международной научной конференции. – Ч.1.- Актобе, 2006 – С.112 – 123

5. Ермакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре Золотой Орды // По следам древних культур Казахстана – Алма-Ата, 1979 – С.67 – 83

6. Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск, 1993. – 120 с.

7. Марыксин Д.В., Пачкалов А.В. Монеты Золотой Орды. – Уральск, 2009. – 62 с.

8. Сдыков М.Н. Городище Жайык.- Уральск, 2008 – 65 с.

9. Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. – Алматы, 2005 – 404 с.

10. Сдыков М.Н., Байпаков К.М., Ерофеева И.В., Инночкин В.А., Кривобокова С.С. Уральск древний и современный (очерки по истории Уральска и городской культуры Западного Казахстана)// Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Вып. 10 - Уральск, 2009- С. 3-123; Вып.

11. – Уральск, 2009 – С.3-119

Источник: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29680/>

© e-history.kz

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Қабылдинов З.Е. Кіріспе сөз

- Абиль Е. А.** Казахстан и Великий улус: проблемы исторической памяти и исторической репрезентации
- Абусейтова М.Х.** Преемственность государственных традиций: Золотая орда и Казахское ханство
- Аймапов Б.С.** Қазақ хандарының шығу тегі туралы зерттеулерге дерекнамалық шолу жасау
- Алмасбек Ә.** Ұлық ұлыс және түркілік фольклор мәселелері
- Муканова Г.К.** «Товарищ Муканов прославляет историю Золотой орды...», /источник из московского архива/
- Муканова Г.К.** Алтын орда и проблемные вопросы казахстанского источниковедения
- Нұрхалық А.** Алтын орда һәм Иассауы
- Сабитов Ж.М.** Шейбани хан әскерінің құрамы туралы мәселеге қатысты....
- Сартқожаұлы Қ., Жұматайұлы С.** Тұғырылхан – тарихи деректерде
- Сатершинов Б.** Алтын орда мен Қазақ хандығы дәуірлеріндегі діни сабақтастық
- Тлебалдиева М.Д.** Плано Карпини және Гильома де Рубрук шығармаларындағы тарихи құнды деректер
- Сдыков М.Н.** Процессы урбанизации и номадизма в Западноказахстанском регионе: географический аспект